

TŠHOMIŠO LE KGODIŠO YA DIKA TŠA SESOTHO SA LEBOA

KA

MOTHEMELA MAALE FLORAH

E

**E TŠWELEDITŠWE GO FELELETŠA DINYAKWA TŠA LENGWALO LA
MASETASE LEFAPHENG LA MALEME**

YUNIBESITHI YA LIMPOPO

MOHLAHLI : NGAKA SEKGAILA CHOKOE

2013

DITEBOGO

Ditebogo di lebišwa go barategi bao ba latelago: (Bana, bakgonyana le makoti)

- Bana : Raletšatši, Mokgadi, Elizabeth, Lerumo Mothemela, Nelio Khumalo.
- Bakgonyana : Kenneth Ratshisusu le Zakhele Mkhize
- Makoti : Audrey Mothemela

Bohle ba ba ntlhohleeditše go tšwetša dithuto tša ka pele ka go dira lengwalo la *Masters*.

- Bana bešo ka moka, Balepše Hlaku di a lewa!
- Mogwera wa go wa le go tsoga : Ngaka Paulina Mangoale
- Nka se tlogele mothuši, mohlhali wa ka mehla, motho wa kgotlelelo, serutegi ngaka Sekgaila sa Mmantebele (Chokoe).

KAKARETŠO

This research is aimed at encouraging and empowering the Northern Sotho speaking people to make use of idioms in their everyday communication. A deep explanation of idioms was done as to how, where and when to use them.

It has been discovered that idioms are not properly used at different places and levels. The researcher urges people to make use of idioms because they are rich with cultural values such as love and respect. It is very important, therefore, to understand and use idioms correctly as they have the literal as well as the figurative meanings.

DITENG

Ditebogo	i)
Kakaretšo	ii)
Diteng	iii)

KGAOLO YA 1

Matsenokakaretšo

1.1 Matseno	1
1.2 Tlhagišo ya bothata	1
1.3 Maikemišetšo	2
1.4 Tema ye e lemilwego	2
1.5 Tema ye e lengwago	5
1.6 Mokgwanyakišišo	6
1.7 Bohlokwa bja nyakišišo	7

KGAOLO YA 2

Seka ke eng

2.1 Matseno	8
2.2 Ditlhalošišo tša mareo	8
2.2.1 Seka	8
2.2.2 Sebopego sa dika	11
2.3 Thumo	18

KGAOLO YA 3

Tšhomišo ya dikapolelo le tšweletšo ya tshwantšhokgopolo

3.1 Matseno	20
3.2 Mehuta ya dikapolelo	21
3.2.1 Pheteletšo	21
3.2.2 Tshwantšhanyo	21
3.2.3 Tshwantšhišo	22
3.2.4 Phefelo (Pebofatšo)	23
3.2.5 Phetolaina	23
3.2.6 Mothofatšo	24
3.2.7 Tshegišo	24
3.3 Tšhomišo ya dikapolelo	25
3.7 Thumo	34

KGAOLO YA 4

Tšhomišo le kgodišo ya dika tša Sesotho sa Leboa

4.1 Matseno	35
4.2 Lenyalo	35
4.3 Pelego	43
4.4 Dithaloko tša bana	46
4.5 Phedišano	49
4.6 Kgorong ya mošate	51
4.7 Mešomo e tšhaba diatla	53
4.8 Tumelo	54
4.9 Thumo	56

KGAOLO YA 5

Tšhomišobošaedi ya dika

5.1 Matseno	57
5.2 Tšhomišobošaedi	57
5.3 Thumo	63

KGAOLO YA 6

Thumokakaretšo

6.1 Kakaretšo	64
6.2 Ditšhišinyo	65

METHOPO	67
----------------	----

KGAOLO YA 1

Matsenokakaretšo

1.1 Matseno

Polelo, bjalo ka mmele wa motho, e a fepša, ya hlokomelwa go fihlela e gola. Polelo e fepša ka eng ge e se ka mebolelwana ya go fapafapana ya go nona bjalo ka diema, dithai gammogo le tšona dika!

Dika, bjalo ka ge hlogo ya taodišo ye e bolela, di tiiša polelo, tša e godiša, tša e fa maatla a go gola le go natlafala. Ka dika polelo ga e natlafatšwe fela, ebile e a godišwa, ya fiwa motheo. Ka dika, setšo sa segagaborena se a ntšhwa, sa ba sa lotwa. Dika, go no swana le diema polelong, ke motheo wa thuto, ke sediba seo setšhaba sefe goba sefe se nwago meetse a bophelo go sona. Meetse ao ke dikeletšo, dikgothatšo, dikgalemelo, melao le ditlwaelo tša bophelo.

1.2 Tlhagišo ya bothata

Polelo ya Sesotho sa Leboa e tletše ka dika, diema le mebolelwana ye mengwe ya go nontšha polelo. Tšhomišo ya mebolelwana ye ka moka, maikemišetšo a yona ke go godiša, go nontšha le go kgabiša yona polelo ye. Baboledi ba polelo ye ba ipshina ka yona ge e nokilwe ka tšona dinontšhapolelo tše. Di dira gore e kgone go natefa, e be ye nngwe ya dipolelo tša maemo a godimo lefaseng, ya go ratwa le go bolelwa ntle le lenyatšo.

Matšatšing a lehono, kudu morago ga go hwetša tokologo, Basotho, kudu thaka ye ye mpsha, ga ba sa bolela leleme la ga gabobona, go bolelwa Seisemane. Dipolelo tša Bathobaso ka kakaretšo di lebelelelwa fase, go retwa polelo ye ya bomongwe. Yo a hlompšhago ga se wa go rutega, eupša ke yo a tsebago go ntšha Sekgowa ka dinko. Go rutega ga e sa le go tseba dilo tšeo o bego o sa di tsebe, ge fela o tseba go bolela polelo ya Bathobašweu ke gore o rutegile. Se se napile se dira gore dipolelo tša Bathobaso di nyatšege, bafsa ba thome go di nyenya, di se sa bolelwa le ka malapeng.

Ge motho a se na lerato la segagabo go šupa gore le go se bolela ga a se bolele. Se se napile se šupa gore le dinontšhapolelo ga di sa na mohola. A ga se gona go hwa ga polelo? A ga se gona go hwa ga setšo? Bao ba sa bolelego polelo ye, ba timelelwa ke menontšha ya polelo. Dika le diema di napile di a hwelela, polelo e no bolelwa thwi ntle le go rarela. Bobose bja polelo ga bo sa le gona, go šetše go fana melaetša ntle le go tlaleletša ka metlae le dipheteletšo. Tema ye e bego e kgathwa ke dinontšhapolelo bjalo ka dika e napile e a pšhelela.

Mo nyakišišong ye go tla lekolwa ge eba dika di sa le gona mo polelong ya batho matšatšing a. Ge eba di sa šomišwa, di šomišwa ka mokgwa wa maleba naa, di tšwela batho mohola goba aowa? Pele ga tokologo, bana le bafsa ba be ba rutwa ebile ba eletšwa le go agwa ka dika le diema. Matšatši a go tloga mola go tsenago tokologo, re bona thuto ya dika e sesefala polelong.

1.3 Maikemišetšo

Maikemišetšomagolo a nyakišišo ye ke go lebeledišiša tšhomišo le kgodišo ya dika tša Sesotho sa Leboa. Se se tla tšweletšwa ka go:

- Fatolla tsebo ya dika bathong ba go fapafapana
- Lebeledišiša tšhomišo ya dika polelong ya Sesotho sa Leboa
- Tsitsinkela kamano ya setšo le seka polelong ya Sesotho sa Leboa

1.4 Tema ye e lemilwego

Dinyakišišo tše mmalwa di bile gona mabapi le dika. Tše dingwe tša dinyakišišo tša gona šedi di a latela:

Mangoale (2004)

Nyakišišo ya Mangoale e ithekgile ka kgethologanyo ya bong. Monyakišiši o belaela ka kgethologanyo goba go nyatša batho ka lebaka la bong. O re go na le tumelo ya gore basadi ba fokola kudu goba ba hloka maatla go feta banna. Se se ra gore banna

ba ka godimo ebile ba hlomphega go feta basadi ka ge ba na le maatla. Mangoale (2004:41) o tsopola mantšu a Daymond (1996) ao a rego:

... the male sex has acquired the exclusive right to determine and define social organization and development.

Mangoale o re fa dika di se kae tša go thekga taba ya ka godimo ya go hloka tekatekano bathong ka lebaka la bong. Mehlala: 'Go remela' – go fiwa dihlae gore mosadi a ime. Ngaka e rema dihlae tša moswananoši gore mosadi a tle a kgone go ima. Bothata ke gore bjale ge e le gore ga se mosadi yo a nago le bothata, bothata bo go monna? Seka se se na le tša gabosona: go hlatswa letheke; go bofela; go feleletša dihlae; bjalobjalo. Tše ka moka di rweša mosadi molato magetleng.

Rakoma (1979)

Rakoma o ngwadile kgoboketšo ya dika ka maikemišetšo a go di lota bjalo ka bohwa le lehumo la setšhaba. Dika di beakantšwe ka bothakga diripeng tša mathomo tše pedi, sa pele (1) le sa bobedi (2). Dika di beakantšwe go ya ka lenaneo la alfabete, go thongwa ka mantšu a go thoma ka letere ya 'A', a latelwa ke a go thoma ka letere ya 'B', bjalobjalo.

Mongwadi o lemoša babadi ka madiri ao a rwelego ditlhalošo mo go dika. Mohlala: go ahlamiša tau.

Seripeng sa bobedi mongwadi o hlaloša dika tše di hlokago madiri fela e no ba madirinyana. Mohlala: bjala bja phiri.

Mo mongwadi o gatelela gore mmadi a hlokomele mainantšu ao tlhalošo ya dika e agilwego godimo ga ona. Mohlala: go ba le dinala tše ditelele. Leinantšu ke 'dinala'. Dika ka moka di theilwe godimo ga mantšu a medumo ya Sesotho sa Leboa.

Mphasha (1992)

Lengwalo la gagwe la onase, Mphasha o leka go hlaloša mehola le tšhomišo ya dika tša Sesotho sa Leboa. O re tšhomišo ya dika tša Sesotho sa Leboa e a nyamelela. Se se hlolwa ke go tla ga setšo sa Bodikela seo se fetošitšego maphelo a mehlobo ye

mentši ya batho. Ka lebaka la phokolo ya tšhomišo ya dika batho ba fetošitše maphelo a bona mabapi le ditiro goba ditshepetšo tša manyalo, menyanya, mahu, meletlo ya dikereke, mekgatlo, dipapadi, mekgwa ya go kgokagana, bjalobjalo.

Mphasha o tlatšana le Rakoma (1979) ka go hlohleletša lerato le tšhomišo ya dika dipolelong tša go fapafapana.

Dika di ile ka dihlopha tša moo di šomišwago gona. Mohlala: Kgorong ya mošate go ka šomišwa tše di latelago: go lahlela taba banneng; go iša taba selepeng; go jewa ke molato; go lefa mangangahlaa; bjalobjalo.

Ka sengwalwa se, Mphasha o akaretša ditlwaelo, dihlare (meriana), diphoofolo tša naga, diruiwa, mešomo ya go fapafapana, bjalobjalo. Gape Mphasha o ntšha kutollo ya seo Basotho ba Leboa e lego sona; tšeo ba di amogelago le tšeo ba sa di amogelego; tšeo ba di ratago le tšeo ba sa di ratego; tšeo ba di hlompago le tšeo ba sa di hlomphego; bjalobjalo.

Ka morago ga go hlaloša dika a tsopola bangwadi le baithuti ba go fapafapana. Mphasha o lekile go hlaloša botšo bja dika. Go fa mohlala, o re go na le dika tšeo di tswetšwego ke go kgolwa le go boifa boloi bjalo ka tše di latelago: go thekga motse/motho. Tlhalošo ke go šoma motse/motho ka dihlare tša ngaka go efoga tladi, magadima le go loiwa.

Go rumeng ga gagwe Mphasha o re dika ke tše dingwe tša dikapolelo tše bohlokwa polelong. Kgale di be di šomišwa bjalo ka polelo ya bomolomo, bjale di a ngwalwa. Ke dikokotwane, ke lehumo. Polelo e be e tla gwahlafala ntle le dika.

Ntsanwisi (1965)

Ntsanwisi o re fa tsebo ka kakaretšo ya seo dika e lego sona. O hlaloša tšeo bangwadi ba bangwe ba di dirilego ka dika; mohlala, ka go *Marema-Ka-Dikatša Sesotho sa Leboa*, Rakoma (1979) o kgobokeditše dika tša Sesotho sa Leboa, a ba a di hlaloša.

Ntsanwisi o hlaloša dika a lebeletše tshwantšhišo, tshwantšhanyo, pheteletšo le dikapolelo tše dingwe. O fa mehlala ya dika tše di tšwago diemeng, goba diema tše di tšwago dikeng:

Ku wa hi rivambu rin'we (To fall with one rib) i.e. to surrender without a struggle. (Ntsanwisi, 1965)

Maikemišetšo a Ntsanwisi ke a a latelago:

- go hlaloša le go hlaola dika ka Setsonga
- go hlaloša botšo bja dika ka Setsonga
- go ahlaahla sebopego sa diripa tša polelo ya Setsonga
- go hlaloša dibopego tša go fapafapana tša dika tša Setsonga
- go hlarolla diteng tša seka sa Setsonga
- go fa baithuti ba Setsonga lenaneo la dika le ditlhalošo tša tšona

Mothemela (2007)

Mothemela o laodišitše tlhalošo ya dika ka kakaretšo, go akaretšwa le botšo bja tšona. O gatelela gore dika ke motheo wa thuto kae goba kae, e ka ba magaeng, setšhabeng, mešomong, dikgorong, bjalobjalo. O laetša gore dika, e lego pitša ya setšo, di na le thuto ye e agago setšhaba ka mokgwa wa go se fepa ka tlhompho, leago, lerato, botho le tše dingwe.

O gatelela gore tshesefalo ya tšhomišo ya dika e hlola go hloka kwešišano mehlobong ya go fapana. Monyakišiši o hlalošitše dika go ya ka go fapana ga dišomišwa bjalo ka dino, dibjana, dijo, batho, bjalobjalo. Dika di hlalošitšwe go ya ka botšo bja tšona le ka moo di hlolegilego ka gona.

1.5 Tema ye e lengwago

Tema go lengwa ya go hlaloša dika tša segagešo gore di kwešišwe ke babadi le bašomiši ba tšona. Tšona di tla hlompšha go ya ka mekgwa ya bophelo, mohlala: lerato. Batho ba swanetše go phela ka lerato le tlhomphano. Dika tšeo di bolelago ka mekgwa ya bophelo di tla hlopšha gomme tša hlalošwa ka se tee ka se tee. Go tla lebelelwa mabaka ao a dirilego gore batho ba hlame dika tšeo.

Dika tše tša segagešo ke pitša ya setšo. Baapei le basodi ba pitša ye ke bao ba rutago bana ditaola, ba sa ratego go ya le tšona badimong. Ka pitša ye re tla tseba

mehuta ya meaparo, dijo, mmino, ditirelo tša mahu, meletlo go ya ka go fapafapana ga yona.

Tabakgolo re lebeletše gore morole wo mofsa wo o golomago ka kgakanego le noka ya bophelo bjo bo kitimago ka la mmutla, o tsebe o be o kwešiše dijo tše di lego ka gare ga pitša ya setšo. A re tšeeng mohlala šo: Go robala le dikgogo, re ra gore motho o robala e sa le ka pela, e sego gore o robala ka hokong le dikgogo.

Gape go tla lebeletšwa ka tsinkelo mehola ya dika ditšhabeng tša Bathobaso nageng ka bophara. Mehola ye e akaretša go ruta batho tlhompho le maitshwaro a mabotse, mohlala: Moroka, kgoka pelo hle. Taba ye e tšwa go seka, go kgoka pelo ke gore go se dume. Re a tseba gore motho o bona selo ka mahlo a nama le a monagano. Tše di fetišetša pono yeo pelong yeo e kgonago go kganyoga sebonwa seo. Bjale ge re re motho a kgoke pelo, re ra gore a e bofe, goba a e kgale e se dume. Ge a e kgala bjalo o ithuta maitshwaro a mabotse ka gore go se e kgoke go ka tswala le bohodu.

Monyakišiši o tla gatelela ditlwaelo tša Bathobaso ka kakaretšo a nepiša go tša segagešo. Ditlwaelo tše di tšwa go tšhomišo ya dika. Ditlwaelo di akaretša go phela mmogo, go sega mmogo, mohlomongwe re dutše re le maetišong, dikaelong, ditshegišong, go thušana ditemong. Mohlala: ge re ferile seseka mollong re theeditše metlae, dikanegelo, goba dinonwane o tla kwa mongwe a re: “Lekota, e swa nko.” O šupa gore Lekota a butšwetše mollo. Gape mongwe a ka re: Molea, hlwaya tsebe o tlogele go thea dihlapi. O šupa gore Molea a theeletše gabotse a tlogele go potuma. Gona moo re tla ipshina ka go sega Molea.

Ge tema e le gare e kgathwa, bana, bafsa le batho ka kakaretšo ba tla ithuta go šomiša polelo ya dika yeo e šikerego phefelo. Mohlala, ga re re motho o hwile re re o a hlokagetše goba o hlokofetše.

1.6 Mokgwanyakišišo

Ka lebaka la gore nyakišišo ye e ama tsitsinkelo ye e tseneletšego ya polelo, go tla šalwa mokgwanyakišišo wa boleng gobane wona o tla re fa lesedi le le lekanego nyakišišong ya mohuta wo. Wona mokgwanyakišišo wo o sepelelana le mokgwanyakišišo wa histori ya bomolomo.

Mokgwanyakišišo wo wa histori ya bomolomo o šomišwa ke badiriši ba polelo ya Sesotho sa Leboa ba kgale. Bona ba ka šomiša dipotšišo tša bomolomo tšeo di hlamilwego ke monyakišiši. Dipotšišo tšeo di ngwadilwego matlakaleng di tla botšišwa batho ba ba latelago:

- Baithuti ba diyunibesithi ba 10
- Barutwana ba dikolong tše di phagamego le tša phoraemari ba 10
- Baruti le bagolo ba kereke ba 10
- Barutiši(gadi) ba 10
- Bakgalabje ba go se šome ba 10
- Bakgekolo ba go se šome ba 10
- Bangwadi ba dipuku tša Sesotho sa Leboa ba 10.

Tsebo ya go nona e tla hwetšwa go tšwa dipukung tša thutapolelo, dijenaleng, diathekeleng le dingwalong. Bokgobapuku e tla ba legae la monyakišiši gore a tle a hwetše tsebo go tšwa go ditsebi ka go fapafapana ga tšona.

1.7 Bohlokwa bja nyakišišo

Thaka ye tshese e a lahlega, setšo ga se sa tsebja, ka gona ga se sa latelwa. Batho ba gare ba felela ka gare ga lewa ka lebaka la go se tsebe setšo sa bona. Ka dika le diema Basotho ba Leboa ba be ba itokišetša bokamoso, bjale lehono bokamoso bo a timela ka lebaka la go lahlega ga tsebo le lerato la setšo. Dika di bohlokwa kudu bophelong bja batho, ka gona ka nyakišišo ye re leka go di boloka gore di tle di thuše le meloko ye e sa tlogo.

KGAOLO YA 2

Seka ke eng

2.1 Matseno

Mo karolong ye monyakišiši o hlaloša ka kakaretšo le tsenelelo gore gabotse seka goba dika ke eng. Tlhalošo e akaretša botšo bja dika, mehlobo ye e di šomišago, le ka moo di thušago batho bophelong ka kakaretšo. Go a thabiša go fatišiša le go leka go kwešiša ka moo dika, go no swana le diema polelong, e lego motheo wa thuto, le sediba seo setšhaba sefe goba sefe se nwago meetse a bophelo gona. Meetse ao ke dikeletšo, dikgothatšo, dikgalemelo, melao le ditlwaelo tša bophelo. Tše di hlalošwa ka bophara le bopepetla go ikokotletšwe ka mooko wa setšo, e lego dika tša segagešo.

Nyakišišo e lekola gape ge eba dika di a tsebja mo polelong ya matšatši a. Ge eba di a tsebja, batho ba mengwaga ya go fapana ba di hlaloša bjang, ba di šomiša bjang. Matšatši a mola go tsenago thuto ya sebjalebja, thuto ya dika e a sesefala polelong. Go hlohleletšwa bangwadi gotee le barutiši gore ba phatlalatše thuto ye ya dika ditšhabeng tša go fapafapana. Bangwadi ba hlaloša seka ka mekgwa ya go fapana.

2.2 Ditlhalošišo tša mareo

2.2.1 Seka

Seka ke seripa se bohlokwahlokwa sa polelo. Dika di hlotšwe bogogolo ke batho ba kgalekgale. Dika di swana le maswao a tsela ao a lemošago batho ka moo ba swanetšego go sepela ka gona. Dika ke polelo ye bose ya papišo yeo e humišitšwego ke dikapolelo ka mehuta ya tšona. Ka nnete dika ke motheo wo o tiilego wa polelo, go akaretša ya Sesotho sa Leboa.

Bangwadi ba bantši ba kwana ka molomo wa lehlabula gore seka ke sekafoko goba sehlophana sa mantšu seo tlhalošo ya sona e fapanago le tlhalošo ya ntšu ka ntšu goba ya *litherae*. Serudu, Grobler le Kgobe (1989:24) ba hlaloša seka ka tsela ye:

Idioms are embellishments of writer's language. They serve to heighten and typify a particular writer's language usage. They lift the literary work of above the plain of dull imitateness.

Taba ye e tlišetša gore seka ke polelwana ye e lego bothata ya go fa mofetoleli bothata. Ge mmoledi a sa kwešiše dika go ka hlolega bothata magareng ga bao ba boledišanago.

Ge go lebeletšwe bangwadi ba ka godimo go a kwagala gore seka ke mohuta wa polelo wo o šomišwago ke mohlobo wo o itšeng wa batho ba felotsoko. Ke polelo ya mohutana wo mongwe wo e sego wa mehleng. Seka ke mantšwana a mabedi goba sehlophana sa ona ao tlhalošo ya ona e fapanago le ya mantšwana ao ka boona.

Ke nnete dika ke mantšu a tlhago a go amana le setšo go swana le a:

- Diaparo (lekgeswa)
- Dijo (nama)
- Dibjana (pitša)
- Ditho tša mmele (meno), bjalo le bjalo

Dika ke dihlophana tša mantšu tše tlhalošo ya tšona e sa tlwaelegago. Tlhalošo ya dika e ikokotletše ka madiri ao a šomišitšwego ka gare ga tšona.

Seka ke sekafoko goba sehlophana sa mantšu seo tlhalošo ya sona e gatelelago se sengwe goba thuto ye itšeng bophelong bja batho. Tlhalošo yeo e šikerwego ke dika e letše godimo ga madiri le gona e ruta batho ka:

- Maitshwaro a mabotse
- Tlhompho
- Lerato le tše dingwe

Muloiwa (1985:14) le yena o tlatša taba ya ka godimo ka go re:

An idiom is a habitual collocation of a word or more than one word that tends to be used with a semantic function not readily deducible from other uses of the component word part from each other.

Seka e be e le, ebile e sa le sebetša se segolo polelong ya batala yeo e bego e belege mooko wa polelo, thuto le tše dingwe. Seka se rata go theeletšwa le go kwešišwa pele motho a ka se šomiša ka ge tlhalošo ya sona e se pepeneng. Ka ge seka/dika e le bohwa, re kgona go tseba setšhaba se se itšeng ka tšona. Seka ke polelwana yeo e hlamilwego ka mokgwa wa go khutiša tlhalošo. Se se tlišwa ke

Mangoale (2004:154) ge a re fa mohlala wa tlhalošo ye e khutilego le ya pepeneneng ya seka se 'go riboga' o re:

Go riboga : Go tšwelela ga leloba (*litherale*)

: Go thoma go ba mmeleng ga mosadi.

Lesea leo le hlolegago le swantšhwa le leloba leo le thunyago goba le tšwelelago.

Seka ke mmolelwana wa tlhago, woo go lego bothata gore o ka hwetša tlhalošo mo mantšung ao a se bopago. Le ge e le gore seka se na le mantšu ao se bopšago ka ona, se fapana le seema ka gore tatelano ya mantšu e ka fetogafetoga.

Ka mantšu a mangwe dika ke bana goba dienywa tša ditšhaba le ditšo tša go fapana. Re tiišetša gore di theilwe godimo ga ditumelo, ditlwaelo le mekgwa ya go phela.

Mohlala:

- Go ba le thari - Go ba le bana. Leina le thari le a šomišwa ka ge e le la setšo la sedirišwa sa go ba bopula goba go ba belega. Ka lebaka le, mantšu a setšo ao a se sa šomišwago a nyamelela le dika tšeo a di bopilego.

Guma (1977:66) le yena o tlaletša taba ya ka godimo ka go re:

Idioms are characteristics indigenous expressions, whose meanings cannot ordinarily be deduced or inferred from knowledge of the individual words that make them up. They are native to a language, and have stylistic effect of giving it a typical native ring that is characteristics of its mode of expression.

Tabakgolo ke gore tiro e ka šomišwa ka mokgwa wa mehleng le wo e sego wa mehleng, mohlala:

- Go loma nama ye khwibidu - Go ja nama
- Go loma motho tsebe - Go sebela motho taba
- Go gata taba - Go dira sephiri
- Go gata motho – Go gata motho ka leoto

Ka go le lengwe re ka re seka ke polelwana ye e re botšago sešupo goba se sengwe seo re ka tsebago motho goba selo ka sona. Re ka tšea mohlala wa batho ba go ana diphedi tša go fapana. Sebopego sa Baanatlou se ka ba se fapana le sa Baanatau. Bangwe le bangwe ba na le seka seo ba tsebjago ka sona. Mohlala o mongwe ke wa ditumelo tšeo di fapanago. Re bona leswao la Naledi ya dintlha tše hlano e le seka sa tumelo ya Bajuda.

Sefapano sa Morena Jesu ke seka sa Bakriste ka lebaka la go dumela go Morwa'Modimo, yo a re hwetšeng sefapanong. Ge e le motšegana ona ke seka sa tumelo ya setšo. Ba re batho ge ba bolela le badimo, ba kgopela dilo tša go swana le mašoto, go fola le bophelo bjo bo botse, ba ba fa bjala bja setšo ka motšegana.

2.2.2 Sebopego sa dika

Dika ke motheo wa ditiragalo; ka fao, ke dikafoko tše di nago le ditiro ka gare. Ga di dikadike eupša di lebanya taba thwi ebile ga se tše ditelele. Go thongwa ka lentšwana le 'go' go laetša tiro ye e swanetšego go kwešišwa pele se hlalošwa.

2.2.2.1 Tšhomišo ya mantšu

Go bohlokwa kudu go tseba gore dika di bopilwe bjang. Godimo ga fao, batho ba swanetše go tseba tlhalošo ya tšona le go kwešiša ka fao di šomišwago ka gona. Go latela tšhomišo ya mantšwana ao a bopilego seka, ka ona re kgona go kwešiša seo seka se se hlalošago:

a) 'go'

Go thoma ka lentšwana le 'go-' go laetša tiro ye e dirwago goba ye e swanetšego go dirwa. Le gona 'go' ke seripa sa lentšu la go laetša tiro. Ka yona 'go-' ye, kutu ya lediri e fetoga goba leina. Mohlala:

- Go hlanola direthe - Go tšhaba
- Go ja mamina - Go diila
- Go topa tšholo - Go hwetša tše botse o sa di emela

Mantšu ao a thaletšwego a laetša tiro moo dikeng tšeo. Godimo ga fao, re lebelela dilo tšeo tiro e dirwago godimo ga tšona. Ka mantšu a mangwe, ditiro tše, 'go hlanola', 'go ja' le 'go topa' di tšea didirwa, tše di latelago: 'direthe', 'mamina' le 'tšholo'.

Ge e le Lombard, van Wyk le Mokgokong (1985: 49) ba re hlatsela gore 'go-' ke hlogo ya legoro la bolesomehlano. Ba re:

All the nouns in this class take the class prefix go-, e.g. go + opela 'the singing'

b) 'le'

Dika tše dingwe di na le lentšwana le 'le'. Lona ke lekopanyi le le kopanyago lediri le leina.

- Go bakwa le badimo - Go lwala kudu
- Go robala le dikgogo - Go robala ka pela

c) 'ba'

Dika tše dingwe di na le lentšwana 'ba' leo le tšeago karolo kwešišong ya tlhalošo ya tšona. Go ba le selo ke go se rua. Tlhalošo ya dika tše e laetša gore motho o na le selo se se itšeng goba o dira mošomo wo o dirwago ke selo seo go fetišiša:

- Go ba le molomo - Go bolela kudu
- Go ba le tsebe - Go theeletša kudu go feta ba bangwe
- Go ba le molala - Go ba le kgang/swele
- Go ba le lenao - Go sepela kudu
- Go ba le thari - Go ba le bana/ba bantši

d) Go timelela ga 'go-'

Tšhomišong ya dika ka nako ye nngwe 'go-' ga e bonagale. A go lebelelweng mohlala wo o latelago:

- O ntira kgogwana robala - Go hlalefetša motho

Ge seka se šomišwa lefokong, gantši hlogo ya 'go-' e a tlogelwa. Mohlala wo wa ka godimo o laetša se gabotse. Seka ke 'go dira kgogwana robala', eupša ka gore se šomišwa lefokong, 'go-' e a timelela. Taba ya go fetošwa ga seka ge se šomišwa e tiišetšwa ke Mphasha (1986:27) ge a re: "*They are flexible and practical to use, they*

do not always appear in their basic form: e.g. Go hlaba thedi (To sit with one's knee as a sign of respect.); mošemane o hlabile thedi ge a dumediša banna."

e) Tšhomišo ya lediredi

Lediri leo le aperego sebopego sa lediredi le bopa karolo ye bohlokwa ya seka. Ka lediredi re bona mošomo o direlwa yo mongwe/se sengwe. Mehlala še:

• Go alela bjala	-	Go ja pele motho a enwa bjala
• Go akela mahlatse	-	Go lakaletša motho mašoto
• Go tsogela motho maatla	-	Go befelela le go hlasela motho
• Go bofela mosadi	-	Go alafa mosadi gore a kgone go belega

2.2.2.2 Tlhalošo

Dika di swanetšwe go kwešišwa ke bao ba boledišanago ka gore ke dipolelo tšeo di khutišitšego ditlhalošo, eupša di ka gakantšhwa le polelo ya mehleng ya go laetša go dira goba go šoma mošomo wo itšego. Ke nnete gore tlhalošo ya tšona ga e laolwe ke kopantšho ya mantšu ao a bopago seka se se itšeng, eupša e ithekgile ka mešongwana ya mantšu a go bopa seka seo.

Ka nnete diripana tša seka di na le ditlhalošo tšeo di lemogegago ge di kopantšwe go bopa tlhalošo ya sona ka botlalo. Re tla lebelela mekgwa ye mebedi ya tlhalošo ya dika e lego; tlhalošo ya pepeneneng le tlhalošo ye e khutilego.

a) Tlhalošo ya pepeneneng

Dika di ka hlalošwa go lebeletšwe lediri goba lentšu leo le laetšago seo se šongwago. Tsela ye e bontšha gore tlhalošo e ba kgakala ge go kwešišwa lentšu leo le laetšago modiro le ao modiro woo o welago godimo ga ona. Mo tlhalošong ya pepeneneng mantšu a tšewa ka mokgwa woo a lego ka gona, ga a fetolwe. Mohlala šo:

'Go bona marapo'

Mo sekeng se, lentšu le 'bona', e lego lona le rweleng kgopolokgolo ya seka se, le tšewa ka mokgwa wa tlhalošo ya tlhago, e lego go šomiša mahlo/go bona/go lebelela ka mahlo. Tše dingwe dika šedi:

- Go thiba ditsebe - Go tswalela ditsebe ka menwana, mmotu goba sešomišwa se sengwe gore di se kwe.
- Go bakwa le badimo - Bakwa ke lentšu la go tšwa go, 'go baka' la go laetša tirwa. Badimo ba baka se sengwe le yo mongwe.
- Go robala le dikgogo - Go robala ka nako ye tee le dikgogo e sego felo go tee.
- Go tlala dimpa - Go tlatšwa dimpa ka dijo goba se sengwe.
- Go ba le hlogo - Go ba le setho sa mmele seo go thwego ke hlogo.
- Go topa tša fase - Go topa tšeo di welego fase, kudu dijo.
- Go hlapa diatla - Go hlapa diatla ka meetse le sešepe.
- Go kgokolla pudi - Go bofolla pudi yeo e bofilwego ka thapo.
- Go fana matsogo - Go dumedišana ka go swarana ka matsogo/diatla.

Bell (1973) ka go Qualls, Treaster, Blood le Hammer (2003:246) o re tlhalošo ya litherale ke yona e tlogo pele ga ye e khutilego. Ka pene ya gagwe o re:

When idiom is encountered, one first attempts to process a literal meaning from the lexicon. If a literal meaning cannot be found relative to the context, a figurative meaning is processed from the separate lexicon.

Tlhalošo ye ya pepeneneng, ye e laolwago ke ka moo selo se bonagalago ka gona ka mahlo, goba se kwagalago ka ditsebe e ka šomišwa kudu ke bana ba mengwaga ya ka fase (mengwaga ye 6-14). Mohlala, ba ka hlaloša tšeo di latelago:

- Go ba le lenao
- Go ba le tsebe
- Go ba le molomo,

bjalo ka go ba le ditho tšeo tša mmele fela, e sego ka wo mongwe mokgwa.

b) Tlhalošo ye e khutilego

Ye ke yona tlhalošo ya nnete ya dika yeo e šomišwago go:

- ruta batho mekgwa ye mebotse
- hlohleletša tšhomišano le lerato
- kgala bana
- eletša batho
- kgala bobodu, bošaedi, bosenyi, bjalobjalo

- Go ba le seatla - Go fa kudu/go betha goba go utswa.

Tlhalošong ya seka se, go šomišitšwe leina la setho sa mmele, e lego seatla go tiiša mošomo/mešomo ye e se dirago, e lego go utswa.

- Go hlapa diatla/go hlapa motho diatla - Ke go latola goba go hloboga motho/go se be ka ditabeng tše itšeng.

Modu wa seka seo o tšwa ka mangwalong a makgethwa moo kgoši Pilato a ilego a kgopela meetse a hlapa diatla e le sešupo sa gore yena ga a gona ka ditabeng tša thakgišo ya Jesu sefapanong.

- Go topa tša fase - Ke go hloka/hlaka goba go diila.

Tša fase go bolelwa ka dijo goba marathana a tšona ao a welego ge go be go eja dikhorane ditafoleng.

Akmajian, Demers le Hamish (1987:261) le bona ba tiišetša tlhalošo ye e khutilego ya seka ka mehlala ye: “Chris spilled the beans. Chris kicked the bucket”.

Dika tše tše pedi di hlaloša gore sephiri se utologile, le go hlokofala/go hwa. Ke therešo gore tlhalošong ya seka, sehlophana sa mantšu se ka emelwa ke lentšu le tee.

Gantši tlhalošo ye e khutilego e timelela batho ba bantši le bana bao ba hlaelelwago ke tsebo ye e tibilego ya polelo. Dika di šomišwa le go kwešišwa go ya ka go fapana ga bophelo bja batho; thuto, ditlwaelo le ditikologo tša mehutahuta. Tekolo ya tlhalošo ya dika e fapana go ya ka mehlobo le dipolelo tšeo di fapanego.

2.2.2.3 Ditlwaelo le ditumelo

Sebopego le tlhalošo ya dika go ya ka go fapana ga tšona di ithekgile ka tsebo ye e nonneng ya ditlwaelo, tumelo le ditikologo tša mehlobo ya go fapana. Di utolla mekgwa yeo batho ba bego ba phela ka gona. Go ra gore dika di ithekgile ka boitemogelo bja batho bophelong. Boitemogelo bjo bo ile ka mehuta ya dipolelo, *diphethene* le dibopego tša go fapana tša dika.

Se se tiišetšwa ka Ntsanwisi (1965:16) ge a re:

The term idiom is defined as a fixed phrasal pattern of words which go together, peculiar to the genius of a language as regard grammatical structure, accepted by usage, and the meaning of which cannot be logically or literally ascertained from its component parts.

Mehlala ya go tiišetša taba ya ka godimo e a latela:

- Go bofela mosadi - Ke go lokišetša mosadi yo a nago le bothata bja pele go dihlare gore a di nwe.

Go dirwa bjalo ka gore go na le tumelo ya gore mosadi o ima ka thušo ya lehutotsoko ka popelong. Ge a bofelwa, ngaka e šomana le lehuto leo. Seka se se šoma go swana le se:

- Go felesetša dihlare - Ke go ya ka tumelo le tlwaelo gore ge ngaka e fetša go alafa mosadi e robale naye e le ge e tiišetša gore dihlare tšeo di šome gomme a thušege a be le ngwana.

Ye nngwe tumelo ke ya go dumela go badimo. Ke ka fao re nago le seka se:

- Go latša badimo - Ke tumelo ya mehlobo ye mengwe go hlabela badimo seruiwa le go ba fa dibego e le go ba thabiša.

Meletlwana ye e fapana go ya ka dikgorwana le mebotwana. Batho ba dira se gore badimo ba ba robalele, dilo di sepele ka thelelo. Ge go na le mathata o tla kwa ba re badimo ba eme ka maoto, gomme ga go loke selo.

Re šetše re hlalošitše dika tša ditumelo tša go fapana ka tsela ye: sefapano – seka sa tumelo ya Bakriste, naledi ya dintlha tše tlhano - tumelo ya Bajuda, motšegana - seka sa tumelo ya setšo.

2.2.2.4 Setšo

Banyakišiši ba go swana le boNtsanwisi (1965), boAkmajian (1987), boSerudu (1989) ba bontšha gore setšo le polelo di ama kudu kwešišo ya dika go ya ka tšeo motho a di tsebago bophelong. Bana goba badišana bao ba tsebago polelo le setšo sa gabobona, ba ka utolla ditlhalošo tšeo di sego pepeneneng tša dika.

Mohlala:

- Go diša tše ditšhweu

Ngwana /motho yoo go ya ka setšo sa gabo, a sa tsebego go diša, a ka se kgone go fa tlhalošo ya seka se, e lego, 'go gafa.'

Se se ra gore a ka se kgone go fa tlhalošo go ya ka kamano ya mantšu ao a bopago seka se (go diša tše ditšhweu). Se se tlaleletšwa ke le boAkmajian (1987) bao re šetšeng re ba tsopotše, ge ba tiišetša gore go bothata go lemoga ka moo kopano ya (*kick*) go raga le (*bucket*) kgamelo e ka hlalošago, go hwa/go hlokofala, go seka se: 'to kick the bucket.'

Re lemoga taba ye nngwe ye bohlokwa kudu ya gore setšo se a akaretša. Ge motho a phetha setšo ka go nagana, go abelana dikgopolo le ba bangwe, go bolela, go opela, go dira melao le go e latela, ga a dire a le noši sekhutlwaneng sa gagwe, eupša o dira le ba bangwe. Bao e ka ba meloko ya lapa, bagwera, bašomišanimmogo le setšhaba ka moka. Taba ye e hlatselwa ke Taylor (1873:47) ge a re:

Culture is a collective-shared by the members of the group, rather than individual. Culture thus consists of all customs, ideas artifacts and languages that human beings share with and learn from one another, collectively and down through the generations.

Se se tiišetša gore le dika tšeo di šomišwago polelong mabakeng le maemong a go fapana, motho ga a tee, o šomišana le ba bangwe. Tše ka moka di direga ge yo mongwe le yo mongwe a latela setšo sa gabo seo se nago le lehumo le polelo ya dika. Bana le bafsa ba ithuta tša setšo le tšhomišo ya dika go batswadi ba bona le bao ba phelago le bona. Ditsebi tšeo re di tsopotšego di gata ka mošito o tee le Henry (1993:52) yo a rego:

Culture is a 'performance' of one's ultimate beliefs and values, a concrete way of 'staging' one's religion. Individuals are the actors, but they are culturally and historically customised and thrown into plots that are culturally and historically conditioned ... culture is the scenery, the environment, the world in which one is thrown when one appears on the stage.

A mangwe a maemo ao batho ba šomišago dika ka gare ga ona ke ditirelo tša ditumelo. Go bolela le badimo ke seka sa go re laetša mohuta wo mongwe wa tumelo, e lego ya setšo. Mongwe a ka re 'ke sepela ka la Jesu', a šupa gore o dumela gore Jesu o mo hlokometše mo a sepelago gona. Ye ke tumelo ya Sekriste. Setšo le tumelo ga di dule felogotee, di fetoga le mabaka a bophelo. Phetogo ye e tšweletšwa ke khuetšano ya merafe, dintwa, tlhabologo, khudugo ya batho le tše dingwe. Taba ye e tiišetšwa ke Storey (1997:2) ge a re setšo ke:

... a general process of intellectual, spiritual and aesthetic development. A second use of culture might be to suggest a particular way of life, whether of people, a period or a group, e.g. Western Europe development of literacy, etc.

Ditaba tše di re hlatsela kamano ya setšo le ditumelo le phetogo ya tšona yeo e amago polelo ya dika.

2.3 Thumo

Ke therešo gore kwano ya bontši bja bangwadi ke gore seka ke mantšu/sekafoko seo tlhalošo ya sona e sa ikokotlelego ka tlhalošo ya mantšu ka le tee ka le tee. Kwešišo ya seka e bohlokwa kudu polelong ka ge tlhalošo ya sona e se pepeneneng, eupša e khutile.

Tsebo ya setšo le tlotlontšu ya setšo di bohlokwa kudu kwešišong ya dika. Go fa mohlala, ge motho a sa tsebe lerotse gona a ka se kwešiše dika tše:

- Kgodu ye e tšwago lerotseng
- Go betha mpa ka lenono

Lenono ke lehlakana leo le kgomaganyago lebele/lefela le seako. Ge motho a jele dijo tša lehlabula kudu a khoše ba re o betha mpa ye ya go tlala ka lenono. Kwešišo ya dika e ya le tsebo ya polelo, dišomišwa le tše dingwe.

Dika ke bohwa bja setšhaba le gona di nontšha polelo. Dika di na le mehola setšhabeng ka ge di ruta batho go ba le botho, lerato, tlhompfo, bjalobjalo. Gape di a sokolla, di a eletša ebile di kgala bobodu, bošaedi le bosenyi. Ka go realo re ka re dika di bjalo ka diipone. Dika di šomišwa kae le kae moo batho ba phelago gona. Thumo ye ya dika e akaretša kwano ya tšona ditlhalošong. Go kwana fao go hlaloša go thušana. Taba ye e hlaloša phatlalalo ya tsebo ya dika ka gore le ge di hlabja ke batho ba go fapana, mabakeng a go fapana, di no swana ka ditlhalošo.

Mohlala: ‘Go hloka le pudi ya leleme le letala’
                  ‘Go ja mamina’
                  ‘Go topa tša fase’

Tlhalošo ya dika tše ka boraro ke go hloka/hlaka goba go diila o šoro. Ka go kwešiša tlhalošo mehola le tšhomišo ya dika, batho ba ipshina ka go kwešišana ge ba bolela ebile ba agega megopolong, maikutlong le moyeng.

KGAOLO YA 3

Tšhomišo ya dikapolelo le tšweletšo ya tshwantšhokgopolo

3.1 Matseno

Bjalo ka ge go boletšwe kgaolong ya go feta, dikapolelo ke mebolelwana yeo e ikgethilego polelong ye nngwe le ye nngwe. Yona e thakga le go nontšha polelo ka gona e swanetše go kwešišwa pele e ka šomišwa. Dikapolelo ke mantšu ao a sa šomišwego ka tlhalošo ya ona ya mehleng. Mantšu a šomišwa ka polelotharedi gore a be le maatlakgogedi le bokgabo go feta mehleng. Ke ka fao Nokaneng le Louwrens (1997:234) ba hlalošago dikapolelo go ba:

... mokgwa wa go tlogela polelo ya ka mehla gore seo se bolelwago se kwagale gabotse. Mokgwa wa bohlale wa go dira gore seo se bolelwago se be pepeneneng go feta ka fao se bego se tla tšweletšwa. Go na le ditsela tše dintši ka moo taba ye e ka dirwago ka gona. Di tšweletša tshwantšhokgopolo.

Taba ye e tiiša gore dikapolelo di thakga le go natefiša polelo. Di ka šomišwa diretong, dikošeng, ditaodišong le go dingwalwa tše dingwe. Go tlatša se, Hornby (1974:323) o hlaloša dikapolelo ka tsela ye:

Figures of speech, expressions e.g. a simile or metaphor that gives variety or force, using words out of their literal meaning.

Ke nnete, taba ya ka godimo e hlaloša seo dikapolelo e lego sona. Go tšona mantšu ga a šomišwa go ya ka tlhalošo ya litherale eupša a swanetše go kwešišwa go ya ka mokgwa wo o khutilego wa seka, mohlala:

- Go raga lepai - Ke go hlokofala.

Ka gare ga seka se go na le phefelo ya polelo. Go nolofatšwa polelo ya bogale ya gore motho o a hwa. Ka go realo, dika di šikere polelo ya go kgahliša, ya go huma ka tsebo ye e nopetšego.

3.2 Mehuta ya dikapolelo

3.2.1 Pheteletšo

Pheteletšo ke go feteletša goba go oketša taba goba selo. Pheteletšo e tswalana le therešo le papišo. Re ka re motho o tšofetše bjalo ka dithaba. Go šomiša pheteletšo ke go tiiša bonnete bja seo se bolelwago. Ge ba bolela ka pheteletšo, Nokaneng le Louwrens (1997:236) ba re:

Ka sekapolelo se motho o oketša taba, o a e fetiša e le go tiiša seo se bolelwago le gore bogolo bja seo se bolelwago bo bonale gabotse. Ke maaka a a dumeletšwego.

Go tlaleletša tlhalošo ya ka godimo re ka re pheteletšo e menaganya tiro goba mošomo wo itšeng. Grobler, Kotsane, Makopo, Mamabolo, Matsapola, Moganedi, Mokoko le Phala (1989:501) le bona ba tiiša tlhalošo ya pheteletšo ka go re “se ke mokgwa wa go feteletša, lebaka e le go šupa kgatelelo.”

Seka se: Go tšhela, ke mohlala wa go feteletša tiro. O tla kwa ba re motho ga a nwe, o a tšhela. Se se ra gore o nwa kudukudu.

3.2.2 Tshwantšhanyo

Tshwantšhanyo ke sekapolelo seo se dirago papišo ya dilo tše pedi tša go fapana. Dilo tše e ka ba diphedi tše di ratago goba di dirago dilo go swana. Dilo tše di amantšhwa ka mantšu a go swana le bjalo ka, swana le, lekana le, boka, eke, bjalobjalo. Mehala:

- O bogale bjalo ka tau
- O nanya boka leobu
- O rata maswi go swana le katse
- O nwa eke o a tšhela
- O lekana le thutlwa ka botelele

Mehlaleng ya ka godimo motho o swantšhwa le tau ka bogale; yo mongwe o swantšhwa le leobu ka go nanya; yo mongwe o swantšhwa le katse ka go rata maswi;

yo mongwe o swantšhwa le yo a tšhelago mola yena a enwa; mohlala wa mafelelo o re motho o swantšhwa le thutlwa ka botelele.

Ga se maina fela a a bapetšwago. Se se bonagala mohlaleng wa bone, 'o nwa eke o a tšhela'. Mo go bapetšwa ditiro goba mešomo. 'Go nwa' go bapetšwa le 'go tšhela'.

3.2.3 Tshwantšhišo

Tshwantšhišo, bjalo ka tshwantšhanyo, e šomišwa go bapetša dilo tše pedi eupša ga e na makopanyi. Dilo tše pedi tše di swantšhwago ga di kopantšhwe fela go no thwe se sengwe ke se sengwe. Mohlala:

- Batho ke mabu le matlakala.

Sekapolelo se se laetša bontši bja batho.

Ge a hlaloša tshwantšhišo, Skwire and Beam (1985:273) o re:

Metaphor is defined as a comparison that does without the like or as, thus establishing a closer connection between the items compared. A word or phrase generally use in one frame of reference that is shifted to another. The use of words indicate the different from the literacy meaning like in, I'll make him swallow his words!

Taba ya ka godimo e tiišetša papišo ya dilo tše pedi. Gape e gatelela tshwantšhišo bjalo ka tlhalošo ya mantšu ye e sego pepeneneng. Lefoko la mafelelo le re botša ka seka sa go metša, mohlala, go metša mantšu. Tlhalošo ke go lebala mantšu ao motho a a boletšeng. Go swana le ge nka re, motho o metša mare. Tlhalošo ke gore motho o duma se sengwe.

Go swana le Hornby, Nokaneng le Louwrens (1997:234) ba re:

Tshwantšhišo ke tshwantšhanyo ye e kopafadišwego. Tšeo di swanago gare ga dilo tše pedi ga di bolelwe phaa! Motho o tšewa bjalo ka selo seo ka lebaka la seka seo se hwetšwago go selo seo le go yena. Monna yo bogale o tšewa bjalo ka tau, wa mahlajana bjalo ka phukubje, wa go nenenka bjalo ka khudu goba ngwanammaleobu... Direto tša batho di theilwe godimo ga sekapolelo se: Kgori ke a nanabela.

Tlhalošo ye e tloga e re alela papišo ya go se dikadike ya dilo tše pedi. Ge monna a bapetšwa le tau ka bogale, re no re monna yo ke tau. Ge a rata dikgogo bjalo ka kgano, re no re ke kgano dikgogong. Bagwera ba bagolo ba go se kgaogane ke thwakga le tšhitšhidi goba monwana le lenala.

3.2.4 Phefolo (Pebofatšo)

Phefolo ke polelo ya boleta ya go nolofatša polelo ya bogale le ya maroga. Ke polelo ya pebofatšo yeo e šomišwago go hlompha le go farologanya batho le diphedi tše dingwe. Ge re tšea mohlala re ka re go na le lehu kaekae, eupša re ka se re go hwile mang, re tla re go hlokofetše mang goba re šiilwe ke mang. Tseke, Nkomo, Makobe le Nkadimeng (1998:18) ba hlaloša phefolo ka tsela ye:

Taba yeo e sego botse goba bose e ka khupetšwa ka go diriša sekapolelo se. Ka tsela yeo go galaka ga taba yeo go fokotšwa bogale e le gona go thakga polelo. Re ka re polelo yeo e lego thwii e a fefolwa (bebofatšwa) gore e amogelege ka tlhompho. Puleng seretong sa go bitšwa 'Seo se ithobaletšego' o re: Bjale robala le bao o ba ratilego, Robala le bao o ba lletšego ...

Tlhalošo ye e tloga e re laetša gore go na le mantšu a mabotse, a go bontšha tlhompho, ao a šomišwago sebakeng sa a bogale a maroga. Dika le tšona di šikere mokgwa wa go hlaloša phefolo polelong. Se se re laetša bohlokwa bja go kwešiša tšhomišo ya dika le dikapolelo.

3.2.5 Phetolaina

Phetolaina ke tšhomišo ya leina legatong la leina le lengwe. Leina ga le šomišwe thwi ka moo le lego ka gona, eupša le emelwa ke le lengwe ka lebaka la tšhomišo ya seka. Re ka re lefsifsi le tlogile re era manyami ao a bego a re aparetše. Tlhalošo ye e sepelelana le ya Nokaneng (nd. 214):

Motho ge a bolela o diriša karolo ya selo seo gomme ra tseba gore o ra selo seo ka moka: Gantši sekapolelo se ka gare ga seka.

Se se tiišetša gore leina la selo le ka fetolelwa go motho goba selo se sengwe.

3.2.6 Mothofatšo

Se ke sekapolelo seo se tšeago dilo tše dingwe bjalo ka batho. Dilo tše di akaretša tša tlhago bjalo ka dinoka, dithaba, mawatle le tše dingwe. Bangwadi ba bolela le dilo tše, tše nkego ke batho, ka gore ba emetše gore di bolele, di kwe, di lle, di befelwe di be di ikarabele bjalo ka batho. O tla kwa motho a re lešoka mphe batho goba bahlabani ba meditšwe ke lešoka. Se se re laetša gore lešoka le tšewa bjalo ka motho. BoGrobler (1989:501) ba hlatsela taba ye ka go re:

Mo re hwetša dilo tše pedi tše di phelago le tše di sa phelego di tšewa bjalo ka batho ka gore di dirwa gore di bolele le go ba le maikutlo a motho.

Mabapi le setsopolwa sa ka godimo re ka tšea mohlala wo: lewatle le befetšwe; ka fao, go se be le yo a ruthago ka go lona. Mo lewatle le tšewa bjalo ka motho yo a emerego maikutlo a pefelo. Polelo ye e hlagišwa ke go bona ge meetse a lona a biloga, a tšwela ka lebelo, a betha leriba a phophoma maphilo a mašweu wa lehlwa. Ge le bontšha pefelo bjalo, moya go foka wa botšididi kudu. Se se tiiša gore lewatle le tšewa bjalo ka motho le gona yo mogolo, kokamadišhaba.

3.2.7 Tshegišo

Tshegišo ke sekapolelo sa go tswakwa le metlae ya mantšu a go segiša. Motho ge a bolela, go ba le diswantšho tše di bopegago ka monagong. Ge motheeletši a bona diswantšho tše ka leihlo la moya, o sega moo a ka feleletšago a khwikhwinya. BoGrobler (1989:502) bona ba hlaloša tshegišo ka go re:

Yona e hlagišwa ka go tšweletša seemo sa ditaba le ditiro tše di segišago mmadi goba motheeletši ka ge di tloga di sa nyalane le boemo bja nnete.

Setsopolwa se se re laetša gore ke nnete tshegišo ke mohuta wa polelo ye e sego nnete. Yona e ka tswakwa le metlae, gomme ge e humanwe ke rametlae o tla no kwa ge batheeletši ba thwathwanya sesego leboelela bangwe ba bile ba kgapha meokgo.

O ka kwa motho a re, mokhino wa semangmang o ka re ke lefasetere la letorokisi la setimela, goba keiti ya go tsena dikoloi tše pedi tše dikgolokgolo.

3.3 Tšhomišo ya dikapolelo

Dikapolelo tša mehutahuta ge di kwešišwa di le ka gare ga dika, di tšweletša diswantšhokgopolo tša go fapana. Diswantšhokgopolo di ka bonagala ge motho a reta, a anega taba goba a romela molaetša wo itšeng go babogedi goba batheeletši. Tše ka moka di ka direga ka go bala, go lebelela, go theeletša, bjalobjalo. Diswantšhokgopolo di bopša le go kwešišwa go ya ka batho ba go fapafapana.

Motho o bopa diswantšho ka mogopolong ge a anegelwa dilo, a bala ditaba le ge a ngwala. Ge o hlalošetšwa motho goba selo o sa se tsebe, o bopa seswantšho sa selo seo ka mogopolong. Se se ra gore o ka re o se bona ka mahlo a monagano. Mo seripeng se dikapolelo tše di latelago di šomišwa ka gare ga dika: pheteletšo, tshwantšhišo, phefolo, phetolaina, mothofatšo le tshegišo.

3.3.1 Pheteletšo

- Go alela kolobe legogo - Go alela kolobe legogo ke go thakga lešaedi. Pheteletšo e hlolwa ke malatodi a mabedi, e lego kolobe ya go laetša bošaedi le legogo la go laetša go dira bothakga. Kgale ge motho a be a alelwa legogo o be a thakgwa la mafelelo. Bjale ge o le alela kolobe, o feteletša go dira botse. Go bopega seswantšho sa go laetša pheteletšo ya mošomo ka mogopolong. E no nagana ruri kolobe e be e pshikologa ka gare ga maraga a masomaso, e phophoma mare a mašweu molomong, e ela le mamina, e tšwela e re hoo!.....hoo! e itahlela legogong. Mmallo! Ye yona kgopolo e a makatša.

- Go ahlamiša tau - Go baka/bakela motho mathata. Seka se se hlaloša go dira taba ya go baka mathata le matshwenyego. Tau ke sebata sa bogale, gomangkanna ya lešoka. Tau e tšhabja ke diphoofolo ka moka gammogo le batho. Ka boyona, e ahlama ge e eja, e bopa goba e edimola. Ka monagano, motho o šia namana tša mmele ge a bona yo mongwe a ahlamiša tau, meno a yona le

magalagapa a yona a mahwibidu a bonala. A ga se yona pheteletšo ya tiro ya go baka mathata?

- Go bala dinaledi - Go kwaela goba go lala motho a hlobaela a se na boroko ka lebaka la matshwenyego le dipalabalo.

Le ge ba re seabadi sa mafelelo, se a bala, eupša se ka se kgone go bala dinaledi. Ye ke pheteletšo ya go bala. Go bala dinaledi ke pheteletšo ya bontši bja mathata ao motho a ka bago le ona. Kgopolo e bopa motho yoo a rwelego mathata, a robetše a bile a lala a phethokga ka lebaka la ona.

- Go hlapa ka maswi - Go ja/ nwa/ šeba ka mafsi.

Ke go hlaloša go ja maswi kudu. Tlhalošo ye e bapetša go ja le go hlapa. Kgalekgale mola maswi e sa le sejo se segolo, a be a sa hlokwe ka gore motse wo mongwe le wo mongwe o be o swanetše go ba le lešaka. Ge batho ba a ja kudukudu ba re ba hlapa ka ona. Nagana batho ba hlapa difahlego le mmele ka mafsi. Gape taba ye ke semaka se segolo. Mahlo a moya a bona mehlolo.

- Go lla sa tonki le pere - Go lla sello se segolo.

Sello se se tla šiiša ka gore tonki le pere ke diruiwa tša mohuta o tee tša go šoma la go hlomola pelo. Ka mahlo a moya, ge re bopa ka mogopolong seswantšho sa tonki le pere, di ahlame di lla re a kgotsa. Re kwešiša sello sa tšona, eupša ga re tsebe gore re ka se swantšha le sa mang ka bogolo.

- Go hlanola direthe - Go tšhaba.

Ke go kitima kudu moo motho a bontšhago bokafase bja maoto. Taba ye e re laetša gore yo a kitimago ke lefšega. O ka re re a le bona lefšega le tšhaba, le thuntšhitše lerole le hlanotše direthe le morago le sa lebelele. A go a kgonega gore motho a tšee direthe tša gagwe a di hlanole? E no ba yona pheteletšo.

3.3.2 Tshwantšhišo

- Go alama motho - Ke go otlala motho gašoro.

Ge batho ba elwa go ka fihla mo yo mongwe a fenyago yo mongwe gore a be a se sa itwela. Ge mofenyi a gaketše a betha molwantšhwa, a ka fetša a kgotsofetše bjale a no mo dula godimo a mo alama. Petho le phenyo ya mohuta wo e swantšhwa le go alama bjalo ka ge kgogo e alame mae goba matsuane a yona. Seswantšho seo se lego mogopolong ke sa mofenyi yo a dutšego mofenywa yoo a llogo, a bile a ragaraga, godimo.

- Go iša lebitla gae - Ke ge motho a etšwa moo a tšwago a onetše ka baka la bolwetši goba botšofadi gomme o iša matshwenyego le lehu gae.

Go ota kudu le go hlagala ga molwetši go swantšhwa le lebitla. Ke gore go no swana le ge a hlokofetše. Motho yo mobjalo wa lefamolele, re mmona ka mahlo a mogopolo a šetše a beilwe ka lepokising a išwa mabitleng. Ke ka lebaka leo ba rego motho o iša lebitla gae.

- Go tlalelwa ke noka - Go ba kgakanegong.

Go na le gore noka e tlale moo motho a ka se kgoneng go e nyoga ka ge meetse a tla ba e le a mantši. Motho o tla ema a itshwara lehlaa ka ge a tla ba a bona gore a ka se e leke. Noka ya go tlalela motho e bapetšwa le mathata goba dikgakanego. Ka mahlo a moya re bona a eme, a šaretšwe ka lebaka la kgakanego.

- Go ba ntepa le lešago - Go gwerana kudu kudu.

Ntepa ke seaparo sa basadi sa go dirwa ka letlalo. Ntepa e aperelwa go pipa lepono la mosadi. Ka gore ntepa e bewa lešagong go le hupetša, bobedi bja dilo tše bo phela bo le kgauswi le kgauswi. Se se re laetša gore ga di arogane, di šomišwa mmogo. Seswantšhokgopolo se laetša gore ga go kgonege gore ye nngwe e šome e le tee ka gore motho a ka šala fela, gomme a bonelwa.

- Go ntšhana sa inong - Go gwerana kudukudu.

Seka se se hlaloša segwera sa go tia tiitii. Go gwerana mo go swantšhwa le go ntšhana dilo. Go ntšha selo ka leinong ke go se tonkula, e ka ba ka lehlokwa goba se sengwe. Seswantšho seo re se bonago ka mogopolo, sa motho a ahlame, a bile a ediša ditete, yo mongwe a mo ntšha dilo ka ganong e bile a kgotleletše go nkgelwa ke legano, se re laetša segwera sa lerato le botshepegi.

- Go tšhela - Go kgotholela goba go nwa kudukudu ga motho.

Seka se se hlalošwa go swana le sa go wela ka nkgong. Ge go šomišwa seka ka mokgwa wa papišo, ga go šomišwe mantšwana, boka, bjalo ka, eke, bjalobjalo. Re bopa seswantšho sa motho a tšhela bjalo ka ganong goba a wetše ka nkgong ka hlogo, matsogo le dikgara maoto a setše ka ntle.

- Ditšhwene di tšhotšhotše bana - Ke batho bao ba iketlilego beng ba bona ba se gona, gomme ba itebetše.

Batho ba bjalo ba iketla kudu ebile ba swantšhwa le ditšhwene. Ditšhwene di iketla kudu mo di kgonago le go ronana dinta. Ka mogopolo re bona ditšhwene di beile bana ba tšona fase di pšhatla dinta ka dinala tša menwana ya megogorupa.

- Go lahlela lerapo dimpšeng - Go fa batho goba bareri taba ye e lego kgale ba e nyaka.

Ba tla e kgakgautha bjalo ka dimpša tšeo di swerwego ke ya mohlopi tlala ge di bakišana nama yeo e lahletšwego go tšona. Lekola seswantšho sa mogopolo wa gago o bone ge dimpša di kgakgautha nama, di ntšhitše mahlo a mahwididu a o ka rego ke a bareri ba taba ge ba e utlautrelela kua le kua.

3.3.3 Phefelo/Pebofatšo

- Go ithwala - Go ima goba go rwala mpa.

Ge motho a imile go ra gore o rwele motho yo mongwe ka dimpa, e lego lesea leo le sa tlilego go belegwa. Seswantšhokgopolo se re bontšha motho yo a rwelego yo mongwe wa go swana le yena. Seka se se bebofatša polelo ya gore semangmang o tletše. Ge re ka realo re tla ba re sa mo hlomphe. Le gona seswantšhokgopolo ga se re bontšhe gore motho a ka tlala bjang.

- Go metšwa ke marumo - Go bolaelwa ntweng kgole le gae.

Sebakeng sa mantšu a bogale a gore batho ba hwetše ntweng, re re ba meditšwe ke marumo. Ka mahlo a moya re bona diswantšho tša bahlabani bao ba lwago ka marumo. Marumo a dintlha a hlaba batho ba wela fase. Ka go realo, batho ba ba jewa ke marumo, gomme a a ba metša.

- Go hwa le makhura - Go hwa motho a sa babja.

Motho ga se phoofolo ebile ga a swane nayo. Ge re bolela ka go hwa re ra phoofolo, e sego motho; ka fao, lentšu le le bogale ebile ga le laetše tlhompho. Ge re ka re motho o hwa a bile a nonne gona ke kudu ge re mo hlompholla. Ka ihlo la moya, re kwa bohloko ge re bona motho wa mmele wa go kgwahla a rapaletše fase gomme ba re o hwile le makhura. Mantšu a phefola ke a: go hlokofala, go re šia, go robala, go ya bohunamatolo le a mangwe.

- Go nyela didiba - Go tloga felo o šentše, gomme wa tla wa tšhaba go boela gona gape.

Didibeng go na le meetse a go hlweka, a go phediša batho. Meetse ke bophelo, batho ba ka se phele ka ntle le ona. Ge motho a nyela ka gare ga ona o a a šilafatša. Seka se se laetša lenyatšo le legolo go modiri wa ditaba tše. Mantšu a makaone e ka ba go ithušetša ka sedibeng. Ka mogopolong go bopša motho wa lešaedi, wa go ithušetša ka sedibeng seo batho ba gang meetse ka go sona.

- Go robala ka dikhuru/matolo - Ke go robala motho a nnoši a hloka mosadi gobane e le kgope, goba ge a nyetše, mosadi wa gagwe a se gona.

Seka se se laetša lenyatšo go yoo go thwego o robala ka matolo a gagwe. Gape se laetša lenyatšo le ge se šomišwa go motho wa mosadi. Gabotse se ra monna yo a sa robalago le mosadi goba mosadi wa gagwe a se gona. Seswantšho sa mogopolo ke sa motho yoo a robetšego, gomme a išitše matolo godimo a se na mosadi kgaufsi le yena.

- Go robala motho - go namela motho/go dira thobalano.

Seka se ga se laetše go hlompha motho ka gore re tseba go namelwa phoofolo. Bjale ke lentšu la bogale la go robala motho. Go kaone ge re ka re o dira tša phaku goba o kga morogo le yena. Ge re bona seswantšho sa motho a namela yo mongwe o ka re ke pere, re kwa bohloko.

3.3.4 Phetolaina

- Go ageletša motšhidi - Go beeletša kgarebe gore o tle o e nyale.

Kgale, ešita le matšatši a, lesogana le ntšha seripana sa magadi go bontšha gore le tllilo nyala kgarebe yeo. O etša motho yo a bego a dira seka ka go dikologa mohlare wa go butšwa wa motšhidi ka mothalo go laetša gore ke wa gagwe. Lekgarebe le fetolwa leina, ya ba eke ke motšhidi. Ka mogopolong go tla seswantšho sa lekgarebe le lebotse la letlalo la boreledi la go swana le mmala wa matšhidi ge a budule.

- Go ja mohlana - Go nyala ngwetši goba ngwana wa gago goba go ja ditšhila tša mmele wa gago.

Mohlana ke setho se se šireletšago leseka ka popelong ya mmalona. Ge ba re motho yo a o ja, ba ra ge a eja selo sa go tšwa mmeleng wa gagwe e lego mohlana. Morwedi wa motho o fetolwa leina ya ba o ka re ke mohlana wo o jewago ke mong wa wona. Ka kgopolong go bopša seswantšho sa yo a lebanego le mohlana wa gagwe gomme, a dira seila sa go o ja.

- Go hloka dinala - Go tšwafa goba go palelwa ke modiro.

Dinala ke tše dingwe tša ditho tša mmele tšeo di šomišwago kudu ge go šongwa. Motho ge a swere dišomišwa tšeo a šomago ka tšona, o di kgwahliša ka diatla gotee le dinala, a kgona go šoma gabotse. Kantle le tšona mošomo o ka se tšwetšwe pele. Ka fao lediri le go šoma le fetolelwa go dinala, gomme ra kwešiša gore go di hloka ke go se šome goba go tšwafa. Ka mogopolong go bopša seswantšho sa go se be le dinala menwaneng ya gagwe. Ke nnete go šoma ke go tsena fase ka diatla tša menwana ya go ba le dinala.

- Go ba tsebe ya kgauswi - Go ba motho wa kgauswi yo a ka theeletšago ditaba. Tsebe mo sekeng se e emetše ditsebe tša motho. Mošomo wa tšona ke go kwa. Ge ba re tsebe ke motho wa kgauswi, ba šupa motho, yena yoo a swanetšego go theeletša. Re mmona ka ihlo la moya a le bjalo ka tsebe ye e kwago ditaba.

- Go hloka thari - Go hloka bana.

Go ya ka setlwaedi sa setšo, bana ba bopulwa ka thari ya go dirwa ka letlalo la phoofolo. Letlalo le a šogwa la re mola le le boleta, gwa dirwa thari. Bana ba bitšwa thari ka lebaka la mošomo wa yona wa go ba bopula. Ka mahlo a mogopolo, re bona

thari ye kgolo yeo e emelago bašemane le ye nnyane yeo e emelago banenyana. Taba ye e re laetša gore go ba le thari ke go ba le bana goba go ba le bana ba bantši.

- Go iša taba selepeng - Go ahlolwa le go fetšwa ga taba ke ba mošate ka kgoši. Taba ye e bolelwago mo ke molato wo o dirilwego ke motho. Molato o a rerwa wa kgakgauthelwa kua le kua, mong wa wona a lahlela mabaka a iphahlela. Mola o bodule molato o swanetše go ahlolwa, ke gore selepe se a rema. Ge ba re o išwa selepeng ba ra ge kgoši e o ahlola. Mo leina le la go laetša lefelo, e lego selepeng, le fetolelwa go kgoši ye e remago molato ka sa magagane gore o fele. Ka mahlo a moya re bona selepe seo se emišeditšwego godimo ka maikemišetšo a go rema. Sona se laetša molomo wa kgoši wo o swanetšego go bolela kahlolo ya mafelelo.

- Go iša hlogo gae - Go iša setopo ga gabosona. Taba ye e re laetša gore mothotsoko o hlokofaletše moo e sego ga gabo, mohlomongwe kgole moo a bego a šoma gona. Leina le hlogo, le hlaloša motho yo a hlokofetšego. Motho o fetolelwa go hlogo. Ka ihlo la moya re bona hlogo, e lego setho sa bohlokwa seo go bolelwago ka sona se emetše motho.

- Noga e ngadile - Popelo ya mosadi ge e sa kgone go swara, gore a ime. Popelo e fetšwa leina ka mabaka a itšeng gore e be noga. O ka re re a e bona ka maleng a mosadi e sepela e šikinyega e le gare e dira mošomo wa yona. Ka morago ga go hlakanela mapai le monna, mosadi a ka ima. O tla imišwa ke matsapa ao a tšewago ke noga ye. Gona moo go swanetše go dirwe se sengwe gore e sware, gomme mosadi yoo a ime.

- Go ntšha ngwana bodibeng - Go belega lesea. Ge ngwana a etšwa ka popelong ya mmagwe, ba re o ntšhwa ka bodibeng. Ka mo gare ga popelo go na le meetse, ke ka fao e tšeago leina la bodiba. Se se re laetša gore leina le a fetolwa. Ka megopolong re bona bodiba bja meetse a go phadima ka mmeleng wa mma moo lesea le bego le dutše gona.

3.3.5 Mothofatšo

- Go metšwa ke lešoka - Go timelela goba go hlokofalela moo go sa tsebegego, maleng a dinaga goba lesoding leo le tšitlanego.

Mo lešoka le swantšhwa le sephedi seo se nago le ditho tša go swana le molomo, dimpa, ditsebe le tše dingwe. Ge motho a tloga ga gabo a eya le naga a se sa boa ba re lešoka le mo jele. E no nagana o bona motho a subelela, a holofetše tsela a sa lebelele le morago, gomme a eya go tsena ka molomong wa lešoka leo le tšewago bjalo ka motho.

- Letšatši le ja motho - Letšatši le fiša kudukudu.

Ge letšatši le fiša kudukudu le mabu a fiša, ba re le ja motho. Ge le fiša tšhiritšhiri, ba re le beša nama. Seswantšho se se tlang ka mogopolong ke sa letšatši le bontšha meno le molomo wa lona ge le eja motho. Le mo ja gore a felelwe ke maatla, a ele dikudumela a be a robale. Letšatši le tšea sebopego sa motho, ka fao le a mothofatšwa. Le ja ka mahlasedi a lona a bogale wa legare.

- Go jewa ke ntlo - Go hlokofala ka nako ye motho a belega.

Kgale mosadi ge a be a swanetše go belega, o be a tsena ka ntlong. Ka moo ntlong o be a thušwa ke bakgekolo. Ge yo a belegago a ka se sepelelwe ke dilo botse, gomme a hlokofala, ba re ntlo yeo e mo jele. Ntlo e a mothofatšwa ya bonwa ka mahlo a mogopolo e na le molomo, e eja mmelegi.

- Go hlomola naga mootlwa - Go fenyā, go fediša le go lamolela batho manabeng le matshwenyegong.

Ge motho a hlabilwe ke mootlwa ka fase ga leoto, o kwa bohloko bjo bogolo mo a ka lllago ge ba mo hlomola wona. Se se laetša gore ge batho ba tseneletšwe ke mathata le matshwenyego mo nageng go swana le ge naga hlabilwe ke mootlwa. Go tloša matshwenyego ao ke go e hlomola mootlwa woo. Ka go realo, naga e tšewa bjalo ka motho yoo a hlomolwago mootlwa mola yona naga e emela batho bao ba dulago go yona. Seswantšho sa mogopolo ke sa naga yeo e hlabilwego ke mootlwa, gomme batho ba e hlomola wona.

- Go thopša ke mogopo - Go dula felo ka lebaka la go gokwa ke dijo.

Go thopša ke go fenywa le go gapelwa moo mofenyi wa gago a dulago gona. Mogopo ke sebjana sa go swara dijo efela mo dijo di bitšwa mogopo. Mogopo o a mothofatšwa ka ge e le motho fela yo a thopago yo mongwe. Ka kgopolo re bona mogopo woo a dikaneditšwego ke batho, o tletše dijo tšeo ba di jago.

3.3.6 Tshegišo

- Go namela tšhwene - Go sepela bošego ka baka la ge o tšama o senyetša batho, gomme o le mmolai le mohlakodi.

Tšhwene le mmolai ke diphedi tše di ratago go sepela bošego. Gantši ditiro tša go dirwa bošego ga se tša go loka. Ka lebaka la go se ratege, tšhwene e swantšhwa le ditiro tše mpe. Motho a ka sega ge a bona seswantšho ka mogopolong sa motho a nametše tšhwene, e gotoka ka yena e mo iša moo a yago go senya le go thuba metse ya batho. Ga go makatše ge go na le polelo ye e rego bošego ga bo rone nta.

- Go ruta hlapi go thala - Ke go ruta motho mošomo wo a go phalago ka wona.

Go no swana le go leka go ruta leobu go nanya. Motho wa go ruta yo mongwe mošomo wo a mo phalago ka wona ke go senya sebaka. Ka seswantšho sa mogopolo re sega yoo re bonago a leka go swara hlapi gore a e rute go thala. Sa mathomo ke gore o ka se e sware gabonolo hlapi ya gona, ka ge e thelela ka gare ga meetse. Le gona ge motho a ka e swara, a ka nagana gabedi. A ka re sebakeng sa go e ruta go thala a nagana go e bolaya, gore a e gadike a e je.

- Go fiša lekgeswa - Go senya selo o holofetše gore o tla hwetša se sengwe, eupša gwa se be bjalo.

Go na le dilo tše dintši tše motho a ka di fišago, mohlomongwe dilo tša kgale, e sego lekgeswa. Lekgeswa ke seaparo sa bohlokwa kudu bophelong. Ka megopolong re bona seswantšho sa motho wa setlaela wa go fiša lekgeswa. Etse o le lahlela kgabong ya mollo a ikgonere, a ponoka. Batho ba tla hwa ka disego ba ba hloma makokwane ge ba sega setlatla sa go fiša seaparo sa bohlokwa, lekgeswa.

- Go nyantšha monwana - Go dira ditiro tša go hlalefetša motho ka go itira tše nkego o a mo rata goba o a mo thuša, eupša o sa mo thuše le gona yena a sa lemoge.

Yo a hlalefetšwago le ge a ka fela a leka go botšiša se le sela, o no bethwa ka leleme gore a kgolewe a be a tshepe tše di bolelwago ke seboledi. Ka go realo, seboledi se tsentšhitše monwana wa sona ka molomong wa mohlalefetšwa yo a o nyanyago a holofetše. E no nagana o be o bone seswantšho sa batho bao mohlomongwe ba lekanago, ba nyantšhana menwana. Re sega yoo a nyantšhwago a holofetše, a tomoletše monyantšhi mahlo a bile a ela ditete. Re mmona ka mahlo a mogopolo.

3.7 Thumo

Dikapolelo di natefiša polelo. Kwešišo le tšhomišo ya tšona ka gare ga dika e hola diboledi ka ditshekong, dikolong, meletlong le dikopanong tše dingwe.

KGAOLO YA 4

Tšhomišo le kgodišo ya dika tša Sesotho sa Leboa

4.1 Matseno

Re šetše re kwešiša tlhalošo ya seka go ya ka bangwadi ba go fapafapana. Re tseba le gore ditlhalošo tša go fapana tša dika di ithekgile ka dibopego tša tšona. Kwešišo ya ditlhalošo e bohlokwa kudu ditšhabeng tša go fapana ka ge dika di šomišwa polelong ya ka mehla. Tšhomišo ya dika e bohlokwa mabakeng le maemong a bjalo ka go ruta le go ithuta, go rera melato, go phedišana mmogo, go sepediša ditirelo tša ditumelo, go phethagatša tša setšo, bjalobjalo.

Go ala tšhomišo ya dika ka bophara, monyakišiši o leka go bjala moya wa tlhohleletšo ya kwešišo le tšhomišo ya tšona ditšhabeng tšeo di šomišago polelo ya Sesotho sa Leboa nageng ka bophara.

Tšhomišo ya dika e tla ama mabaka ao a latelago: Lenyalo, pelego, bophelo bja bašemane le banenyana, phedišano, bophelo dikgorong, mešomong le tumelo.

4.2 Lenyalo

Go na le mekgwa le magato ao a latelwago ge go sepetšwa ditaba tša manyalo. Mekgwa le magato a a fapana go ya ka mehlobo ya batho le mabaka a bophelo. Mo re tla lebelela ditaba tša lenyalo re latela tshepetšo ya setšo sa Sesotho sa Leboa.

Go gola (ga ngwana)

Ge go thwe ngwana o gotše, go bonwa dika tše itšeng mo mmeleng wa gagwe. Mmele wa ngwana ka bowona, o a bontšha gore o gotše, ga e sa le mapimpana. Ge e le mosetsana re tla bona ka ditlolamelora (matswele ge a thoka). Ge e le mošemane re ka bona ditetšwana seledung gape ra kwa lentšu le fetogile, a bolela ka le lekotwana. Seka se sengwe mo banenyaneng, ke go bona lehlapo. Ka ye nako le mekgwa ya go dira dilo e a fetoga. Ngwana o ba le dihlong.

Gantši go ya ka setšo motho o direlwa moletlwana gwa thwe o a binelwa. Moletlo wo mogolo wo ba o direlwago ke wa ge ba boa komeng, e le dialoga ba ipontšha gore ba gotše, ba tseba le melao ya go phela. Taba ya koma ga se ya lapa le tee, eupša ke ya setšhaba. Ge bana ba na le mengwaga ye itšego go a tsebega gore ba swanetše go ya lebollong. Sephetho sa mafelelo sa go tšwa ka difate go ya sekolong sa thabeng se be se tšewa ke kgoši le bakgomana ba ka mošate. Bašemane ba itšhupa ka mekgwa ye e itšego go swana le go tšeela batho dilo ka kgang go laetša gore bjalo gona ke nako ya gore ba ye komeng. Sepudumo (1998:2) o hlaloša go gola le go ya komeng ka tsela ye:

Babolodi ba bitšwa botšha ka ge ba le seemong sa go fetolelwa go bogolo. Seo ke seemo sa mpshafatšo, ba hlatswiwa go ba 'batho'. Ka go apola letlalo la bonnyane polelo ya botšha e ba yeo e hlwekilego kudu go fapana le ya mathumaša. Maitshwaro a bona a bontšha tlhompho ye kgolo. Menagano le mebele ya bona e a mpshafatšwa.

Seka se se latelago se ke sona sa maleba melomong ya bakgalabje le bakgekolo:

- Go wela – Go išwa komeng gore o ithute bophelo bja segageno.

Ngwana yo mongwe le yo mongwe, ngwanenyana goba mošemane o be a ipontšha gore o godile ka go dira le go phela go ya ka mekgwa yeo ba mo rutilego yona kua komeng. Se ke sekolo sa go ba le dithuto tša sephiri, tša fao ga di tsebje, ke tša badika le barutiši ba bona fela. Bašemane ga ba swanela go tseba tša ka komeng ya banenyana, le banenyana ga ba swanela go tseba tša ka komeng ya bašemane.

Koma kgale e be e le yona thuto ya motheo ditšhabeng. E be e hlohleletša kwano le botee bathong – go hlompha le go rata baetapele ba bona. Ga se taba ya lapa le tee, eupša ke ya setšhaba ka moka ka ge bohle ba rata gore bana ba gole gabotse kantle le bosodi. Taba ye e tiišetšwa ke Mönnig (1967:112) ge a re:

As an institution it is one of the cornerstones of the whole social and political organization. It is not an individual affair, but is communally undertaken by the whole tribe, and is under the personal direction and control of the chief. It is not, as is the case with some other Bantu tribes, an initiation merely into adulthood.

Ditaba tše di tiišetša le gore mošemane goba ngwanenyana ge a alogile, a etšwa komeng, ke setho se se feleletšego sa setšhaba ebile ga e sa le ngwana yo monnyane. Ke nako ya gore a thome go hlompšha setšhabeng. Bao ba sa kago ba wela bona ba bitšwa mašoboro (ge e le bašemane) goba mathumaša (ge e le banenyana). Bao bona le gannyane ga ba hlompšhe setšhabeng. Sekolo se se bitšwa koma goba lebollo ge go wela bašemane mola sa banenyana se bitšwa bjale. Ge tšohle di phethilwe, go bolelwa ka:

- Go fiša moloto – go phatlalatša babolli gomme mongwe le mongwe a ya ga gabo.

Mafelelong babolli ba a aloga, ba lokišetšwa kamogelo ya paale ya mekgoši le mekgolokwane. Dialoga tšeo di boa ka maina a mafsa ao di a hweditšego gona komeng. Se se laetša maemo a mafsa ao ngwana a a hweditšego ka go ya sekolong sa thabeng. Mönnig (1967:105) o tiiša taba ya gore leina leo ga se leina fela eupša le na le seabe go motho ka boyena:

The Pedi consider the name of a person to be much more than a mere appendage by which a person is addressed. It is an intergrated part of the person, a reflection of his personality and of his spirit. This is why when a person receives a new status he also receives a new name to signify that he is now a new person.

Batho ba ba amogelwa bjalo ka ditho tša setšhaba. Bana ba tšwa komeng, ba tseba melao yeo ba bego ba sa e tsebe, ebile ba thoma go ithuta tša sesadi le senna.

Ka morago ga tše ka moka, batswadi ba rwala maikarabelo a go nyakela ngwana wa bona molekani ga malomeagwe, ga rakgadiagwe goba moo ba ka hwetšago wa go ba kgotsofatša. Taba ye re e hlatselwa ke Selowa le Lebopa (1997:31) ge ba tšweletša taba ye:

“Malome ke na le bothata.”

“Tia di lle ngwana wa kgaetšedi ya ka.”

“Ke nyaka go nyala malome.”

“Go lokile ngwana wa kgaetšedi ya ka. Go tla re go sa, ra ya ga mokgalabje

yo mongwe ba re ke Lehumo. Mokgalabje yo o na le basetsana, le gona ga se basetsana fela eupša ke basadisadi.”

Taba ye e re bontšha gore bana bjale ba gotše, gomme go thongwa tša kemaemo ya go thongwa ga lapa. Ka lona lebaka le re na le dika tše di latelago:

- Go thoka matswele/mabu - Ke go gola kgara/matswele ga lekgarebjana, gobane le tloga le iphetša bokgarebeng gore le lokelwe ke go nyalwa.
- Go apišwa le ke bommampipe - Ke go boledišwa ka tša lerato ke bašemanyana bao ba sa swanelago, eupša ba gokwa ke botse bja lekgarebe.
- Go apiša kgarebe - Go boledišana le kgarebe gore le kwane ka tša lerato le tšeano.

Taba ye ya kapišano ya lesogana le lekgarebe e hlatselwa ke Molokomme (1990:57) ge a re:

Ge ba dutše ba phegišana moo, Nico a kgopela tumelelo ya go mmolediša.

Nico o be a kgopela tumelelo ya go bolediša Meisie yoo a feleleditšego a mo thalathaletše lengwalwana leo le šikerego mantšwana a: “Ke lora ka wena ka mehla. O letswai nameng ya ka .....” Tše ka moka di hlatsela gore ngwana o gotše.

Go kgopela sego sa meetse

Kgale ge motho a be a hweditše/bone kgarebe, o be a botša ba gabo, gomme bona ba re ba humane sego sa meetse. Ba be ba bolela bjalo ka lebaka la wo mongwe wa mešomo ye a tlogo e dira ka bogadi, e lego go ga meetse. Meetse goba noka di amantšhwa le bophelo, ke ka lebaka leo ba rego ge mosadi a belega ba re o ile madibeng.

A re gopoleng košana ye ya setšo:

Mpua/Mampuwempuwe

Agee! Mpua, mpua, a tšwa bodibeng

A ntšhwa ke makgolo

Ka leho le legolo

Ka koša ye go laetšwa gabotse gore ge ngwana a belegwa, ba re o ntšhwa bodibeng.

Ka lebaka la gore sego sa meetse se hweditšwe, go swanetše gore go tsebege gore ke sa mang. Batho ba tla tseba bjang ge e se ka go bona/bontšhwa dika tša maleba, e lego:

- Go ageletša motšhidi
- Go beeletša kgarebe

Dika tše di hlaloša taba ye tee ya go dira dilo/dika tša go bontšha gore lekgarebe ke la mang goba le na le mong/monna. Kgale motho o be a re ge a humane mohlare wa dienywa o bodule, goba molete wa dintlhwamakhura seolong, a o dikologe ka mothalo goba a dire lešakana ka mašaša go laetša gore ke wa gagwe. Ka fao, kgarebe e swantšhwa le motšhidi woo, gomme seka sa gore o le bone ke la gagwe e ka ba go tlema tšhima/go le apeša palamonwana. Ka go realo dipoledišano tša malapa a mabedi di a thoma. Le Maebela-Mohlala (1987:15) o tiiša taba ye seretong sa 'Lerato' ka go re:

Ke tšhimama, kgohlaganyo ya didupanamafetla

Thapotelele selogaganya meloko.

Ke lenolela, mo ke hlabilego go a hlohlona.”

Sereto se se re laetša gore tše ka moka di dirwa ke bommaditsela bao gare ga bona go lego malome wa kgarebe goba lesogana. Malome wa motho o amega tshepedišong ya ditaba tša manyalo ka moka go akaretšwa gareng ga tše dingwe go tšhelana ka ditaba mabapi le go iša/ntšha maswara le go ja dipute. Mo gantši malome wa motho o di goga pele e le ge a tla ba a ntšhitše pudi, nku goba kgomo bjalo ka seripa sa magadi. Bjale ga go makatše ge go šomišwa dika tše di latelago:

- Go ntšha maswara - Ke go ntšha ditsekana tša mathomo tša magadi.

Di ka ba ka sebopego sa tšhelete goba leruo. Dilo tše ge di išwa ba re go a kokotwa.

- Go ja dipute - Ke go ja goba go ngwatha ditseka tše, mohlomongwe e le dinama go putetšwa.

Dipute tše di lewa ke ba gabomosetsana, di etšwa gona mola maswareng.

Ditshepedišo di fapana go ya ka ditšhaba le mebotwana ya tšona. Ka lebaka la phetogo ya setšo, ba bangwe matsatši a ba tliša palamonwana ka letšatši la go ntšha maswara.

Ge go dutšwe go engwaengwa bjalo, bommaditsela ba tla re ba kgopela go bona makoti goba mmabona. Ka nnete makoti o tla tšwelela a ikhurumeditše ka kobo. Go ya ka setšo, go swanetše go ntšhwe setseka sa gore a tloše kobo. Mola seo se dirilwe, o tla re ge a boledišwa a se bolele, gomme ye nngwe gape e a tšwa gore a bule molomo, a bolele le bona. E tla ba ge ba tsebane. Ke ka fao re nago le seka se:

- Go tšhabolla ngwetši - Wo ke mokgwa wa go ntšha mpho, gomme ya fiwa ngwetši gore e kgone go boledišana le batho ba bogadi bja yona.

Tše ka moka di re iša tabeng ya go tlo boa le go phetha tša magadi. Bommaditsela ba tla laelwa le go fiwa lenaneo la diemadirile tše ba swanetšego go tla le tšona ge ba tliša magadi. Dilo tše di akaretša dikobo/mapai, jase ya tatagomakoti, patla ya go soka dikgomo, tukwane le mphaka wa go bua kgomo. Napile tša magadi ke gona di thomile. A go thongwe ka seka se:

- Go beka/bekwa

Go na le gore magadi a tšwe ka moka ge go kokotwa. Ge go sa dirwe bjalo gona go bewa nako ya go a feleletša. Gantši ge a feleletšwa go bitšwa meloko le setšhaba go tla go hlatsela gore semangmang o nyetše/nyetšwe. Letšatšing leo go ka tsebišwa le letšatši la go beka/go tšhatha. Setšhaba se bontšhwa le go begelwa ditaba ka moka. Ba bangwe ba meloko ba ka ntšha tša bona dimpho. Gona fao go na le kgomo ya letšo. Kgomo ya letšo ke kgomo ye e ntšhitšwego ke yo mongwe wa leloko la gabolesogana, go thuša magadi a lesogana leo, gore le kgone go nyala mosadi ka pela. Le ba bangwe ba ka ntšha ditšhelete tša go tlaleletša. Tšona di bitšwa matšwela. Ge go feditšwe, napile bakgonyana ba tlotšwa ka makhura goba ba a hlabišwa. Le bjala bja gona ba re ke tšhima ka gore bo nwewa mohla go begwa semmušo ditaba tša magadi le lenyalo la bomangmang. Gona fao go opelwa ka lethabo dikoša tša go swana le ye:

Mmatswale, tlogela dipotwana. Mong wa tšona ke yo o fihlile. Mo šutelele, mo šutelele, mo šutelele. Mong wa tšona ke yo o fihlile (Kgobe, 1998:65).

Gantši ka lona letšatši leo la go feleletša magadi goba ka le lengwe le le kgethilwego, ba gabomosadi/makoti ba hlabiša bakgonyana. Ba phatlola tšhelete ya magadi ba reka dinku goba kgomo ba e hlaba, gwa dirwa moletlo wa go thabela le go leboga magadi le go tlemana le leloko le le lefsa. Ba gabomonna ge ba boela gae ba rwešwa dimpho tša go swana le dinama le mabjala. Gare ga dimpho tše go na le setho (hlogo le letsogo/serope) sa malome'a mošemane. Ga go makatše ge yena malome yo a bitšwa malome majadihlogo.

Gantši ka setšo mošemane/ngwanenyana o kgethelwa mosadi/monna, kudu o kgethelwa lapeng la gabomalome goba la gaborakgadi. Se segolo fa ke gore lenyalo le tie ka gore le tla be le bopilwe ke leloko. Ke ka fao go thwego 'ngwana' malome nnyale kgomo di boele šakeng'. Le seka se se latelago se tlatša taba ye ya go nyalana ka selapa:

- Go beka seanalapa - Ke go nyala, goba go nyalana ka leloko la lena fela, gomme la hloya go nyala melokong e šele.

Taba ye e be e tumile kgale mola batswadi ba be ba kgona go nyakela ngwana wa bona molekani melokong.

Go aga motse

Mola a fihlile ka bogadi makoti o fiwa melao ya ka moo gore a kgone go phedišana le bona. Gape o fiwa leina la ka bogadi go ya ka direto, difane goba moeno, mohlala – Mmaphuti, Mmamojela, bjaloobjalo. Go dira bjalo ke gona go aga motse.

Ge ngwana wa mathomo a belegwe a ka bitšwa Phuti goba Kwena go laetša gore batho ba ke ba ana phuti goba kwena. Leina le swanetše go ba le tlhalošo. Taba ye e tlatšwa ke Mönnig (1987: 78) ge a re:

A proper name consists of a sound of sequence which may be represented grammatically, and a "Sense" or "Meaning" it also has the function of referring to, or designating, an extra – linguistic entity.

- Go thea ngwana leina – Go fa ngwana leina la maleba.

Go ya ka setlwaedi, ngwana wa leitšibolo (wa mathomo) o belegelwa ga koko wa gagwe, gomme a bušwa gae ga gabo ka lethabo le mekgokolokwane. Ba gabokoko

wa gagwe ba lokiša dimpho tšeo gare ga tšona go lego nama le bjala. Go ntšhwa batho bao ba tlogo felešetša ngwana le mmagwe ka dimpho tšeo. Bona ge ba fihla ba amogelwa ka lethabo le go tseba gore lesea le lefsa le tlilo fiwa leina la maleba. Ge go thabilwe bjalo go jelwa kua le kua, ke mo go tlogo seka se:

- Go alela bjala – Go ja dijo pele batho ba enwa bjala.

Gona fao bakgekolo le bakgalabje ba nwa bjala bjoo bja moletlo wa kamogelo ya ngwana le mmagwe. Bjale ngwana o fiwa leina la gagwe la mathomo ka morago ga pelego. Gantši leina le kgethwa ke mmagongwana ka morago ga go lebeledišiša tša setšo sa ka bogadi, kudukudu ka tlhahlo le maele a rakgadi'a ngwana. Se se hlatselwa ke Mönnig (1967:103) ge a re:

The name is usually chosen by the mother but will finally have to be decided on by the family of the father, and particularly by his elder sister. This is indicative of her position of influence over her brother's children and, if it is a daughter, of her having a claim on this girl as a future bride for her son.

Leina ngwana a ka le fiwa ka tlase ga mabaka a mmalwa a bophelo:

Maemo a tlhago – ge ngwana a belegilwe ka tšatši la pula ye kgolo (Mapula, Medupi, bjalobjalo).

Sepolotiki - khuetšo ya sepolotiki, bana ba go belegwa ka 1994 ke boTokologo.

Maemo a itšeng a lapa – ge tatagongwana e le tšhiwana ye e godišitšwego ke meloko (Maropeng – go šupa gore motse wa gabo e be e le marope, gomme ka ngwana yo o thoma go o tsoša).

Go theelela – go bitšwa goba go fiwa leina la yo mongwe wa ba lapa. Gantši bana ba ba bitšwa ka direto (Tlou, Phuti, bjalobjalo).

Ge ngwana a belegwe, sejo se segolo sa gagwe ke mafsi a kgomo yeo e filwego mmagwe mohla a nyalwa. Gape yena ngwana yo o bopulwa ka thari ye e dirilwego ka letlalo la pudi ya go tšwa ga malome'a mmagwe, yoo a filwego hlogo ya kgomo le serope sa yona bjalo ka dibego. Ka go realo, go a swanela ge malome'a

monyadi/monyadiwa a bitšwa mmaditsela le majadihlogo. Ga go rone ge malome wa motho a bitšwa mohla go na le mathata a diphapano.

- Go aga motse ka batho - Go dula gammogo ka kwano.

Ge ngwetši e fihlile ka bogadi, e swanetše go leka go phedišana le bona ka khutšo gore lapa le gole ka tshwanelo.

Ge ngwetši e etla ka gae, lehutšo ke gore e tllilo belega ya tlatša lapa. Gona fao, go nyakega dijo. Sejo sa Basotho se segolo ke mafsi. Ke ka fao go nyakegago kgomo yeo e tlogo gangwa gore e fepe lapa le. Mo go bolelwa ka seo se bitšwago kgomo ya letswele. Ye ke kgomo yeo e fiwago kgarebe mohla e nyalwa gore mafsi a yona a fepe lapa la yona. Dika tše di tloga di re laetša gabotse gore mafsi e be e le se sengwe sa dijo tša bohlokwa tša kgale.

Ka nako tše dingwe go na le gore monna a gogwe ka nko ke mosadi wa gagwe. Ge go diragala bjalo re re monna yo o nyetšwe ke mosadi. Ke mo go tlogo seka se sa:

- Go nyalwa ke mosadi - Ke go bušwa ke mosadi ka lapeng goba go aga ga gabomosadi, motho a tlogela ga gabo.

4.3 Pelego

Go na le dika tšeo di hlolegilego go ya ka ditumelo le ditlwaelo tša bophelo, gomme di bolela ka pelego. Bontši bja dika tšeo bo hlaloša mathata ao a ka hlagago mabapi le pelego le ditharollo tša ona tšeo di tlogo le dingaka, kudu tša setšo. Tše dingwe tša dika tšeo ke tše:

- Go bofela mosadi
- Go felesetša dihlare

Ditlhalošo tša dika tše di a tsenelana. Ke go tswakela mosadi dihlaretsoko gore a kgone go belega. Go di felesetša ke go tsena dikobong le mosadi yoo wa ngaka gore dihlare tšeo di kgone go šoma.

Go ya ka setšo, ge mosadi a sa hwetše bana, go a engwaengwa gore a tle a hwetše thari. Ge dingaka tša setšo di emaema bjalo, go thwe di bofela mosadi yoo.

Mafelelong dihlare tše di felesetšwa ke yo mongwe goba ngaka gore ngwana a be gona. Le Matsepe (1963:20) taba ye o e hlatsela ge a re:

Ditaba bjale di a hlophologa, gobane ye e tlogo le tše tša go remela e tsebja ke mang le mang ka gore e thubile metse ye mentši go tloga kgale go fihlela le lehono.

Tše di diregile ge mosadi wa Taudi a boa le merwalo ngakeng moo a bego a remelwa gona. Etse taba tše tša Taudi di thomilwe ke tlhokego ya thari ye kgolo. Taudi o hloka thari ye kgolo ka gona go a engwaengwa gore bothata bo fedišwe. Taudi o tla se re o kgopela go hlomolwa mootlwa, a buiwa leoto ke lenaba Mphoka wa kgoro e šele. Go bjalo ka gore Mphoka ke yena a ilego a felesetša dihlare ka morago ga themelo ya mogatšaTaudi.

Ka thoko tše dingwe thari e no se be gona. Gona fao mosadi o lebelelwa ka mahlo a lenyatšo, go thwe ga a na thari. Taba ye e re iša dikeng tša go anama le thari, e lego:

- Go hloka thari – Go hloka bana
- Go ba le thari – Go ba le bana
- Go belega ka thari – Go bopula /belega ngwana ka thari

Mosadi ge a nyalwa, lehutšo ke gore o swanetše go ba le thari. Ge a ka e hloka, o a solwa, gwa thwe ke moopa. Thari ka setšo e bohlokwa go phala dilo ka moka. Ke ka fao Matsepe (1963:15) ka go Lemetša a rego: “La mo nyala ka tše pedi o belega ba babedi, tša feta fao le yena o a fetiša”.

Mo Matsepe o tloga a laetša gore lenyalo le ikema ka go ba gona ga thari. Le Mashabela (1979:130) o a e tseba taba ye:

But procreation is landed even more than industriousness. A plain woman who bears her husband many children is usually accorded the esteem that benefits a modern beauty queen.

Thari ke sešomišwa sa go dirwa ka letlalo la phoofolo goba seruiwa sa go swana le pudi. Gantši sona se šogwa ke malome wa ngwana. Malome wa ngwana, yena kgaetšedi ya mmagwe, o kgatha tema ye bohlokwa kudu bophelong bja motlogolo wa gagwe. Ge ngwana a belegwe, yena o bolaya pudi, gomme a šoga thari ka mokgopha

wa yona. Mmagongwana le ba bangwe ba šomiša thari yeo go bopula ngwana. Ke mo go tšwago seka se sa:

- Go šoga thari – Go dira mošomo wo mothata fela wo bohlokwa

Bana ba bitšwa thari, ka ge go lebeletšwe mošomo wa yona wa go bopula woo gantši o dirwago ke basadi. Ka lebaka leo, thari ga e sa šupa sehopudi fela, e akaretša le mešomo ye e dirwago ge go godišwa ngwana, le bana ka bobona ba šupša go ba thari:

- Thari e tee - Ke bana ba tee, ba mosadi o tee le ge e ka ba tatabo o nyetše basadi ba bangwe. Ke batho ba leloko le tee.

Ge go bolelwa ka thari, go lebelelwa kudu basadi, banna ba bewa ka thoko. Se se laetša gabotse gore basadi le ge ba tliša bophelo lefaseng ka thušo ya banna, ba bonwa bjalo ka makgoba a pelego. Ba a tlaišwa ka dinako tše dingwe, go thwe ka pelego ye ba swarwa matsogo gore banna ba bangwe ba se ke ba ba bona. Ga go makatše ge go na le dika tša mohuta wo:

- Go itia ka motswa goba go itia thari.

Dika tše di hlaloša taba ya go swana, ya go tlaiša mosadi ka go mmelegiša gore a hloke nako ya go khutša, a holofele mešomo ya ka lapeng, gomme a hloke le go ya go bagwera ba gagwe.

Dika tše tše pedi di gatelela basadi ka ge ba otlwa ka go belegišwa bana. Se se laetša gore kwano ka lapeng mabapi le pelego ga e gona goba e a sesefala. Pelego ga se papadi yeo batho ba ka otlanago ka yona. Taba ye e ka ba e be e atile kudu mehleng ya kgale. Matšatši a lehono batswadi ba kwanela palo yeo ba e nyakago ya bana.

Bjalo ka letšobana, mosadi o a tšofala, a pona. Ka yona nako yeo banna ba a ba gegea ka lebaka la gore ba gotše, ga ba sa ya le go gelela meetse. Napile go šoma seka se:

- Mosadi wa go se ye nokeng - Ke gore mosadi wa go se sa belega ka lebaka la botšofe, a ke re lehlapo le tsene ka monga wa seloko!

Ba bangwe basadi ba tšewa bjalo ka dibapadišwa. Ge mosadi a be a lwala, a alafša gomme ba gabo ba palelwa ke go lefa, yena e ba thoto ya ngaka. O napile o lefa ka setopo. Ke ka lebaka leo, re nago le seka se.

- Mosadi wa thebele - Ke mosadi goba lekgarebe leo le abetšwego ba bangwe/ngaka ka lebaka la go tiiša segwera ka morago ga kalafo yeo motho a e hweditšego, gomme a palelwa ke go e lefela.

A re lebeleleng tšhomišo ya dika kgodišong ya bana.

4.4 Dithaloko tša bana

Bašemane le banenyana kgale ba be ba godišwa ka go fapana ebile ba rutwa mešongwana ya go se swane. Bomme ge ba be ba ruta basetsana mešongwana ya ka gae, botate ba be ba hlahla bašemane ka yeo e ba lebanego bjalo ka go diša le go hlokomela maruo. A re hlokomeleng mešongwana le dithaloko tša bona:

Tša madišong

Ka segagešo bašemane ba be ba sa dulele mollo ka moraleng. Ba be ba dula kgorong le banna moo ba fiwago maele a bophelo. Bašemane ba dula ka go tsorama goba go hlabana thedi, e le go laetša tlhompho. Moo mollong go bešwa dinonyana tšeo ba hlwelego ba di tanya madišong. Gape ba rutwa le go gama dikgomo le go hlomola dipudi mampate.

Dithaloko tša bašemane di atile kua madišong moo ba hlwago gona. Tše dingwe tša dipapadi tša bona ke go kitimišana, go thuntšha dinonyana ka seragamabje le go di tanya ka bolepu. Gape ba be ba rea diphoofolo ka sepankane goba molaba. Ge go le bjalo re kgona go kwešiša tšhomišo ya dika tše.

- Go hlabana thedi - Ke go dula fase ka khuru e tee go laetša go ikokobetša.

Thedi e hlabja ke bašemane, e sego banenyana goba basadi. Le ge ba dumediša goba ba fiwa se sengwe ba hlabana thedi. Mošemane o dula ka go tsorama gore a kgone go ema ka pela ge go nyakega.

- Go rea molaba - Ke go letela seo motho a ratago go se humana gobane mehleng se hlwa se mo palela.

Ge ba reile molaba ba a sepela ka morago ba boe, ba hlole, mohlomongwe ba ka hwetša phoofolo e tantšwe.

Ka go le lengwe re bona bašemane ba go se kwe; bao ga ba ithute mešongwana le dithaloko tšeo di ba lebaneng. Gantši ge ba bangwe ba ile madišong goba sekolong, bona ba hlwa ba rarela ka mešwana ba bakišana meriti le mekgaditswana.

Ba bangwe ba hlwa ba raloka le banenyana. Ga go rone ge go na le koša ye e rego:

“Agee! Sehlwa-le- banenyana, sehlwa-se-roka thetho”

Go tšhaba go diša ga bona go dira gore ba se tsebe diphoofolo tša go loma le tša go se lome. O tla kwa motho wa gona a re o lomilwe ke mmutla. O tloga a itaetša gore o tlaetše le ngwanenyana a ka se mo apiše. Ke mo go thomilwego seka sa:

- Go longwa ke mmutla.

Go tlaleletša seka se re na le:

- Go thiba tsebe - Ke go se kwe ge batho ba bolela.

Ge motho a sa theeletše tšeo ba bagolo ba di bolelago, o feleletša a senyegelwa ke bophelo. Ge bašemane ba be ba sa kwe ba be ba gegewa ka go opelelwa dikoša tša bomašia-go-diša le bosehlwa-le-banenyana. Yo mongwe a ka bolaya noga a re ke sešebo. Le koša ye e latelago ya setšo e tiišetša ditaba tše:

Mašia-go-diša

Mašia-go-diša, a bokgomo

A bolaya noga, a bokgomo

A re ke mmutla, a bokgomo

A e fa mmagwe, a bokgomo

Mmagwe a gana, a bokgomo

A e fa papagwe, a bokgomo

A e fa kokoagwe, a bokgomo.

Mašia-go-diša, ka go se tsebe gore noga ga se sešebo, o tla thetha le ba lapa ka moka a ba fa noga a re ke mmutla.

Thaloko ya go tla le go lla

Kantle le mešongwana yeo ba e rutwago ka gae banenyana, go na le ye mengwe yeo ba e tšeago bjalo ka papadi. Mešongwana ye e akaretša go topelela dikgong le go kwala goba go dira mabu.

Ge ba rutwa tše ka moka ba rutwa le tlhompfo. Ge mosetsana a efa motho selo o swanetše go kwatama goba go thinya khuru. Ge ba feditše mešongwana ka gae ba ka ya go bapala diketo, tsheretshere, bjalobjalo. Ditaba tše di hlatselwa ke tšhomišo ya dika tše di latelago:

- Go thinya khuru - Go dumediša, gagolo ga batho ba basadi.

Ge ba thinya khuru bjalo ba ka go laetša le ka go kgomantšha diatla goba go swara molotšhwa ka seatla.

- Go keta diketo - Go raloka gore bodutu bo tloge.

Seka se se hlaloša papadi ya banenyana ya go ntšha ba bušetša maswikana ka mokotšaneng. Ba dira seo ba fošetša le lengwe godimo tše nkego ba a totompetša. Leo ba le fošago ba re ke mokino.

Tlhalošo ye nngwe ya seka se ke gore motho a ka raloka goba a keta diketo ka se sengwe go swana le bophelo bja gagwe. Go na le mafelo ao banenyana le bašemane ba kopanago go ona, gomme ba bapala. Gare ga dipapadi tše ba di bapalago, go na le ya thobalano yeo ba no e dirago kantle le kapišano. Gantši ba e dira sekatošabodutu ba sa lemoge ditholwana goba ditlamorago tša yona.

Ka bobjana, basetsana ga ba lemoge gore ditlamorago, e lego go imišwa, di babelana bona go feta bašemane. Taba ye ya thaloko ya go tla le go lla e re laetša tšhomišo ya dika tše di latelago:

- Go rwala mpa - Go ba bosading ga kgarebe gobane o tla belega ngwana.

Basetsana ga ba lemoge thaloko ye e ka tswalago dillo. Ba a lla ka gore ba bangwe ba lahlegelwa ke dithuto tšeo ba bego ba ikemišeditše go di dira.

- Go roba kgarebe leoto - Go senya kgarebe, gomme ya ba le lesea le ge e le ka ntle le molao.

Godimo ga taba ye re tsopola Chokoe (1995:50) ge a re:

Ke therešo Semang o be a ithalokela ka lethabo la bjana, a sa tsebe gore leoto la gagwe le ka kgopša a wa la napa la robega. Le bjale le robegile, ga a sa kgona go sepela, sa gagwe ke go hlokosetša. Ga a sa boa bošego, ga a sa raloka le bana ba bangwe, ga a sa thabišwa ke botšhephi bja masogana, aowi, o bothateng ngwana wa batho, le dijo di a gana. A gapeletša, di boa ntle le kgopelo.

Taba ye e tiiša ya gore go na le dipapadi tše dintši tša go thabiša le tšeo di tlogo le mathata le dillo maphelong a bana.

4.5 Phedišano

Gantši mo bophelong ge re bona malapa a phedišana ka kwano le lerato, re tseba gore melao ba e nyantše go mongmabu. Batho ba laetša phedišano ka magae, mešomong, ka mošate le kae le kae. Taba ye e laetšwa ke Matsepe (1963:7) ge Taudi a biditše kgothekgothe. Mmagwe o ile a bontšha tlhompho.

A ema ka maoto motho wa batho, a opa magoswi a ipea ka fase a re sebatakgomo sa banna.....

Ao e be e le madume a mokgekolo ge go be go rapeletšwa Mabothe yoo a bego a šipha ka megokgo. Ditaba tše di tiišetšwa ke tšhomišo ya dika tšeo di latelago:

- Go opa magoswi - Go lotšha ka magoswi ga motho wa mosadi go laetša tlhompho le boikokobetšo.
- Go ipea ka fase - go itira yo monyenyanane go baetapele le bao ba go bušago.

Motho a ka dira dika tša go bontšha go ipea ka fase. A ka thinya khuru, a ka kwatama ka dikhuru, a ka phutha matsogo, a ka bolela ka boleta, bjalobjalo.

Tlhompho e laetšwa le ka mokgwa wa go bitša le go bolela le batho. Mohlala:

- Sebatakgomo sa banna - Ke mokgwa wa go bitša goba go bolela le ba bagolo.

Gape ba ka bitšwa le ka meeno ya bona go laetša tlhompho le boikokobetšo. Batho ba ka re Tau ya mariri, Tlou ye kgolo, bjalobjalo.

Phedišano ye botse le go baagišane e gona. Kgale dijo tša batho tše bohlokwa e be e le lehlabula. Se se ra gore ba be ba lema mašemo. Ge moagišani wa yo mongwe a be a ka palelwa ke go ya mašemong, yo mongwe o be a tla mo hlagolela temana. Ba be ba thušana ka matsogo bjalo.

Ge dijo di budule ba be ba solelana, ba ngwathelana le dinama ge ba hlabile diphoofolo. Tše ba bego ba di kgopelana e be e le mello, meetse, dikgong, bjalobjalo. Ka lebaka la phedišano ye re bona tšhomišo ya dika tše:

- Go tšeelana mello - Go kgopelana dilo bjalo ka baagišane.

Kgale batho ba be ba tshekga gore ba dire mollo. Yo a goditšego pele, o fa ba bangwe magala ka mangetana gore le bona ba ye ba gotše ya bona.

- Go nwešana meetse - Go tšhelelana meetse ke mokgwa wa go ratana le go thušana ga baagišane.

Go nwešana meetse go laetša go šomišana le go amogelana bophelong, le go fana goba go jelana dijo.

Ka go le lengwe go be go kwanwa gore go se jelanwe diphoofolo tše di tsomilwego. Se se ra gore mongwe le mongwe a je tšeo a di abetšwego go thibela megabaru.

Se se ile sa tswala taba ya meeno ka gore ge mogwera a be a swere phuti nna ke se nayo, ke napile ke a e ila/bina – ke nna Phuti. Taba ye ya phedišano ye botse ya segagešo e tiišetšwa ke Lemekoana le Maibelo (1998:27) ge ba re:

Ke ge ba bagolo ba kwana ka wa lehlabula gore ba arogane dijo, dijo go šupša tšona diphoofolo ka ge go ja go gogolo e be e le gona go tsoma diphoofolo. Ke ge go napile go tiišetšwa gore mojasagagwe, ke mojasagagwe, ga a bakišwe ke motho.

Dijo tše di be di sa ame dimela le dinoga bommampalekokotlo tše di bego di anwa ke ba bangwe batho.

4.6 Kgorong ya mošate

Mošate wo mongwe le wo mongwe o na le kgoro moo go dulago banna le bašemane kudu. Le ke lefelo la go dirwa ka dikota la sebopego sa sekalešaka. Gona fao go na le sebešo sa mollo moo go felago go bešwa dinama le dinonyana. Ge banna ba dutše le bašemane mo ba ba rutago melao le maele a mabotse a bophelo, mo kgorong go na le lefelo leo go sekelwago melato go lona. Kgauswi ga kgoro ke mašaka a diruiwa mola ka morago ga yona go agilwe metse ka sona sebopego sa sekasediko.

Melao ka moka e tšwa gona kgorong ya mošate. Melao ye e akaretša ya temo, dikoma, meletlo, mahu le tše dingwe. Motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše go obamela melao ya ka difokeng. Ke ka moo re nago le dika tše:

- Go nyatša kgoši ke go tloga
- Go bofa dinta

Dika tše ka boripana di hlaloša gore mang le mang yo a tshelago molao wa kgoši o swanetše a phuthaphuthe sa gagwe a tloge motseng a yo dula go gongwe.

Bogologolo mešomo ye mentši e be e laolwa ke kgoši kgorong ya mošate. Ye mengwe ya yona ke go iša dikgomo merakeng, go ntšha dikoma le go lema mašemo. Mehleng ye le gona batho ba humana ditirelo tša mehutahuta go boetapele bja bona. Kgale batho ba be ba lema mašemo a ka mošate pele ba kgona ba lema a bona. Le go ja lehlabula go be go thoma ba mošate pele. Ke mo go šomago seka se:

- Go loma ngwaga – Ke go thoma go ja dijo tša ngwaga wo mofsa. Dijo tše go bolelwa tša lehlabula ka ge e be e le tšona di tumilego kudu.

Ge go be go rerwa melato dikgorong batho ba be ba bolela ka mekgwa ye mentši. O ka kwa ba bangwe ba bolela ditaba tša go kwagala ebile ba fahlela ka mabaka a maleba. Ba bangwe bona motho o no bolela o ka re ga se a nagana pele goba o be a se a theeletša gore go swerwe efe. Gantši go rerwa melato; moo balatofatšwa ba tla ba ba tšhogile, ba swere dipelo ka diatla, ba emetše kahlolo. Ka go realo, re ka kwešiša tšhomišo ya dika tše:

- Go ba le hlogo - Go bolela taba ya nnete, ya go ba le tlišaologanyo. Go bona le go kwešiša ditaba ka mokgwa wa maleba. Go bea taba gabotse le go bontšha go tseba nnete.
- Go hloka tsebe - Go se kwešiše ditaba le go se theeletše. Tše motho a ka di bontšha ka go ngangabala le go ganetša polelo ya nnete.
- Go tlala dimpa - Go ba kgakanegong ka lebaka la mathata ao a rilego.

Seka se se swana le tše, go tlalelwa ke noka goba go tsenelwa ke meetse ka ntlong.

- Go beta pelo - Go tšhoga ka lebaka la mathata le go kgotlelela go fihlela mathata ao a feta. Ke go ema senna goba sesadi mathateng.

Mafelelong ditherišano di fihla ntlhorwaneng moo bohle ba kwešišago gore bjale gona di emetše selepe sa magagane gore di rengwe, gomme molato o tšwe ka kgoro. Ka go realo re re ke:

- Go iša taba seleepeng - Ke go iša taba kahlolong ka molomo wa mafelelo, e lego wa kgoši goba moahlodi.

Bjale go tla tsopolwa temana yeo e šikerego dika tše di bego di šomišwa tlalelong ya kgoši Matlatlaila. Ditaba di be di befile go sa tsebje gore gare ga Letšeafera le Makatakele, dikgomo merakeng di išwe ke mang. Matlala (1966:3) o re:

Ka gohle di eme mafarahlahla, di fahlile le yena mong wa bona, Kgoši Matlatlaila, kgapatšhweu sebuša ka lenono. Di mo tsene pelong ebile o hlafetšwe ke mmele. Ga a robale, o a welawela, le go ja ga a je o nyetla fela ...

Ditaba tše tša go swana le mogaga wo o sa butšwego di re goroša tlhalošong ya dika tše:

- Go fahlwa ke taba – Go se hlathišiše taba gabotse.

Nngalaba ye ya taba, ya boMakatakele, e be e fahlile le yena mongmabu.

- Go tsena pelong – Go naganišiša taba yeo e sa tlogego ka pelong ka lebaka la bothata bja yona.

Ke kgoši Matlatlaila yo a bego a tsenwe ke taba ya boLetšeafera pelong.

- Go hlafelwa ke mmele/dijo - Go tsena bohlokong bja manyami.

Ge a be a hlafelwa ke mmele, kgoši, e be e le ka lebaka la manyami a ditaba tša mahlafarara ka ge a be a hlafetšwe le ke dijo, a nyetla fela, gomme a sa je. Kgoši e di remile ka go ntšha Mantsho le Makatakele go ya merakeng.

4.7 Mešomo e tšhaba diatla

Go na le dika tše mmalwa tša go amana le mešomo. Matšatši a, go no swana le kgale, go be go šomišwa mantšu le dika tšeo di ithekgilego ka mekgwa le dilo tšeo di bego di direga ka mabaka a go fapana a bophelo. Batho ge ba eya mešomong, o tla kwa ba re ba a theogela.

Wo mongwe wa mešomo ya kgale wo o dirilego gore go hlangwe dika tša go o ama, ke go lema. Ge motho a be a šoma, o be a lebana le tema ye e ka bago ekere goba seripana sa tšhemo. Ge a tšhaiša, a feditše seripana seo, o re o se weditše. Go no ba bjalo le ka mešomo ya go swana le: go ruta bana dikolong, go oka balwetši ka maokelong, go tlanya metšhene ka diofising, bjalobjalo.

Ge ba phethile ya letšatši mešomo, o tla kwa ba re, bjale gona e wetše tema, napile ba a panolla, ba ikela ka magoro. Gape taba ye e re tliša tšhomišong ya dika tše:

- Go wetša tema - Ke go fetša mošomo wa letšatši goba wo motho a bego a o abetšwe.

O tla kwa motho a re, 'tema e wetše', a era ge a feditše mohlomongwe kgaolo ya puku yeo a bego a e ruta baithuti. Tema ke sona seripa sa mošomo o itšeng.

- Go tshwela mare diatleng – Go tliša mošomo wo motho a ikemišeditšego wona.

Re šetše re kwele gore go lema e be e le mošomo wo mogolo kgale. Go lema go latelwa ke go hlagola ka mogoma goba letšepe. Ge motho a be a hlagola, mpheng wa mogoma o be o thoma go thedimošša ka diatleng. Ge o thedimoga, motho ga a sa ipshina ka go o kgwahliša; ka fao, ga a sa na maatla. Gore a o tliše, a be a be le maatla, o swanetše go tshwela mare diatleng gore a tšwele pele le tema ya gagwe.

Ka pukung ya Matlala (1966:27) re kwa tšhomišo ya seka se gabotse. Go ile gwa goeelwa sebatakomo ka sethokgweng moo moetapele Makatakele a bego a

swanetše go nweša banna ba Dikolobe a mokgako go ba laetša gore yena o bogale bja legare. Ka taba ye mongwadi o re:

Makatakele ge e le mogale re tla mmona lehono. Ngwana wa ntlo e kgolo o itekaneditše, o tshwetše mare diatleng tše o ka rego o boletše le badimo.

Se se tloga se laetša gore yeo a tla e lwago ntwā Makatakele e tla ba ya mahlo a mahwibidu. O be a tloga a tiišitše, a bontšha le ka go lomantšha meno goba go ferola dinko.

Go ya ka ditlwaelo le mekgwa ya batho ya go phela go ya ka setšo, batho ba swanetše go šoma. Bogologolo, ešita le mehleng ye, batho, banna le basadi ba šomela malapa a bona; ka fao, ba swanetše go tsoga e sa le mesong kudu, mohlomongwe ka mahwibi a banna. Ditaba tše di re tliša tlhalošong ya dika tše pedi tše di kwanago ka molomo wa lehlabula.

- Go swara kgogo molomo
- Go ragela mafsifsi ntlong

Go ya ka ditlwaelo tša batho, bašomi ba swanetše go tsoga e sa le mesong goba ka naleli ya masa, mphatlalatsane. Dika tše di hlolegile kgale mola go se na dišupanako; ka fao, batho ba be ba tsošwa ke mekoko ge e lla e le godimo ga mehlare. Ge e lla e re kokoronkoo! Ka nako tša boiiri ya bone mesong batho ba a tsoga. Ba re ba ragela mafsifsi ntlong ka ge ba tloga ka ntlong e sa le lefsifsi. Letšatši le ba hlabela kua ntle.

Magaeng a mangwe moo go sa ruilwego dikgogo, dika tše di sa šomišwa ka ge batho ba tsošwa ke dikgogo ge di lla. Ba napile ba swara dipese tše ba rego ke tša babereki/bašomi tša go fihla mo toropong ka boiiri ya botshela mesong.

4.8 Tumelo

Go bolela le badimo

Kgale mola ditumelo tša go swana le Sekriste di se gona, go be go tumile tumelo ya setšo. Bangwe ba re ke tumelo ya dititikwane. Ge ba phela mo lefaseng batho ba be ba bolela le go leboga badimo ba gabobona. Go ya ka tumelo ya setšo, badimo ba hlompšha kudu ke batho ka moka. Taba ye e tiišwa ke Masola (1988:49-50) ka go re:

Ka sebaka motho ge a eba le mašoto a go bolaya mabele kudu ngwageng wo o itšego, o ba le mogopolo wa go leboga badimo. O ba leboga ka lebaka la mašoto ao ba mo filego ona – e sego mašoto fela gotee le go mo šireletša go disenyi le go baloi ba mehutahuta.

Bjale ga go makatše ge re e ba le dika tše:

- Go phasa badimo - Ke go bolela le badimo.

Ka nnete go phethagatša mošomo wo, motho o apea bjala a bo tšhela ka kgapeng, gomme a ya a go bo tšhela lebitleng la yo mongwe wa bakgalabje goba bakgekolo. Motho/batho ba a khunama, gomme ba reta maina a bahu ka go latelelana. Ka morago go lewa dijo gwa nwewa le bjala bjoo bo diretšwego moletlo woo. Ka mokgwa wo go phethilwe mošomo wa go bolela le badimo, batho ba bohlokwa.

Seka se sengwe sa go laetša bohlokwa bja badimo ke:

- Go ja sedimo - Go ja sejo se sekgethwa ka mokgwa wa segologolo.

Ka go realo motho o ja dijo tša maemo a godimo tša matsaka, dijo tša bahlomphegi.

Lehu

Batho ba mehlobo ye e fapanego ba tšea le go kwešiša lehu ka mekgwa ya go fapana. Bogologolo lehu le be le dirwa sephiri se segolo mola matšatši a lehono le bana ba bontšhwa mohu. Go dumelwa gore ge motho a hlokofetše o ya go dula le bahu ba bangwe ba gabo felotsoko badimong. Gape go be go thwe motho o tšerwe ke phiri. Tlhalošo ye nngwe ke gore motho o ile molete mohlaelathupa. Se se ra gore molete woo a bolokilwego ka go ona o iša fase kudu. Dipolelo tše di khutile ka ge go be go ila gore bana ba tsebe ka tša lehu, goba go ya mailong. Ga go makatše ge re na le dika tše:

- Go tšewa ke phiri - Go hlokofala / go hwa.

Phiri ke phoofolo ya go se ratwe ke batho ye go dumelwago gore ga se ya loka, ebile e sepela bošego. Ka ge lehu le sa ratege, ge motho a hlokofetše ba re phiri e mo tšere.

- Go ya badimong - Go hlokofala.

Go dumelwa gore ge motho a se sa le gona mo lefaseng, o ile go dula le badimo. Le Masola (1988:52) o hlatsela taba ya ditshepedišo tša ditirelo tša mahu. O swayaswaya ntlha ya go hlapa diatla polokong le go lla mabitleng:

Ka morago ga ge lebitla le se na go tšheletšwa - Lebitla leo mohu a bolokilwego ka go lona, basadi ba tlatša meetse ka dipitšeng - Meetse ao ke meetse a go hlwekiša.

Taba ye e tiišetša tšhomišo ya seka se:

- Go tšheletša lebitla - Ke go khupetša mohu.

Bohle ba hlapa ka meetse ao a tšhetšwego dihlare gore ba hlweke. Go akaretšwa le banna bao ba nago le basadi ba babedi. Ka morago ga go hlapa, basadi ba thubela metšega yeo e bego e swere meetse a ditšhila godimo ga lebitla. Se se laetša bofelo bja bophelo bja kgale le mathomo a bjo bofsa. Ge meeta e pšhatlega, basadi ba goelela ka sello.

- Go ja mogoga - Go ja nama ya ka lehung.

Ge ba fihla ga gabomohu batho ba tla ja nama ya go hloka letswai yeo ba rego ke mogoga.

4.9 Thumo

Kgaolo ye e re butše mahlo mabapi le kgodišo le tšhomišo ya dika ka kakaretšo. Maemo ao batho ba phelago ka ona go swana le marato, manyalo, pelego, dithaloko, kgodišo ya bana, dipapadi le ditsheko di adilwe ka bophara.

Re kwešiša gore dika di hlomilwe go ya ka ditlwaelo le ditumelo tša ditšhaba tša go fapafapana. Ge ba šomiša dika batho ba kgona go aga ditšhaba tše di tiilego tša maikarabelo. Batho ba kgona go bona kgoboko ya dika bjalo ka bohwa bjoo bo tlogo hola meloko ye e sa tlogo.

KGAOLO YA 5

Tšhomišobošaedi ya dika

5.1 Matseno

Dika di hlolegile bogologolo mola batho ba sa phela go ya ka mekgwa ya setšo le melao ya dikgoši. Kgale dika di be di šomišwa ka kwešišo go ya ka moo di hloletšwego go ruta batho le go aga ditšhaba.

Phetogo ya tšhomišo ya dika le tšhomišompe ya tšona di hlamegile ge tšhabologo e tsena bathong le dišomišwa tša thekenolotši. Tše dingwe ga di sa kwešišega ge di šomišwa ka lebaka la go sesefala ga mešomo ye mengwe ya go amana natšo. Mohlala šo: batho ba go se tsebe selo ka go diša ba ka se kwešiše seka se: go longwa ke mmutla. Lebaka ke gore, mmutla ke phoofotšwana ya kua nageng yeo e bonwago ge go dišitšwe. Motho a ka se longwe ke mmutla a dutše ka gae.

5.2 Tšhomišobošaedi

Go ntšha meetse

- Go fahla magotlo - Go ikimolla goba go ntšha meetse ga motho wa monna.

Seka se, matsatšing a lehono se šomišwa bošaedi ka ge mekgwa ya go phela e fetogile. Kgale mola ba be ba re motho o fahla magotlo ba be ba era ge a etšwa ka gae a ya kua ntle mehlašaneng. Go be go dumelwa gore magotlo a iphihlile ka fase ga mehlašana, gomme a tomotše mahlwana a lebeletše godimo. Moroto ge o theoga o a humana a sa tomotše mahlwana, gomme wa a fahla.

Matšatši a batho ba tsena ka dintlwaneng tša botshwelamare moo go sego magotlo gomme ba ithuša. Ke ka fao re ka se rego ba fahla magotlo. Go bolelwa ka go fahla magotlo, e sego diphedi tše dingwe bjalo ka mekgaditswane. Lebaka ke gore magotlo a bonala gohle; ka magae, ka mafuri, magoreng le gona mehlašaneng ya kua kgojana le gae. Le gona a bonala nako ye nngwe le ye nngwe ka lebaka la dijo tšeo a di jago. Ge a khutile ka mehlašana a ka ba a eja, a rathantšha dilo goba a raloka. Go bonwa ga ona gantši go tiiša tšhomišo ya seka se, go fahla magotlo.

Botsebotse ke mang yo a ka fahlogo magotlo? A e ka ba basadi goba banna? Etse ge re fahla magotlo go ra gore re a fahla a le kgojana ka fase ga mabjang le mehlašana. Ke mang yo a ka rego ge a ntšha meetse a batamela magotlo moo a ka bago a a fahla? Ga go yo mongwe motho ge e se motho wa monna. Ka gona seka se se ka dirišwa ge go bolelwa ka batho ba banna. Bjale setšo sa Bodikela se tlile le tllhabologo yeo e dumelelago batho go fetošša mekgwa le didirišwa tšša bophelo. Motho o tsena ka ntlong a ya go ithušša ka ntlwaneng ya botshwelamare. Gape a ka re: 'e re ke re raredi', a era ge a eya go tšhirela felotsoko gore a ithušše. Ka yona tsela ye re na le seka se:

- Go šupa leboto

Ge motho wa monna a rarela ka morago ga ntlo a eya go ntšha meetse, o tla re o ya go šupa leboto. Seka se le ka ntlwaneng ya ka ntlong se ka šoma ka ge a ithušša a eme, gomme a šupile leboto - gohle fa ka ntlwaneng le ka ntle go a šupšša - ke banna, e sego basadi.

- Go hlapologa - Go ntšha meetse ga motho wa mosadi.

Batho ba banna ba a šaetšša ge ba re ba a hlapologa. Go hlapologa ke ledirolli la go hlapa. Ge motho wa mosadi goba mosetsana a le mabakeng goba a bona kgwedi, re re o a hlapa. Leina leo le tšwago mo modirong wo ke lehlapo. Lona le hlolegile le mosadi ka ge le amana le pelego. Ka lebaka le, ge mosadi a ithušša goba a ntšha meetse, re re o a hlapologa. Se se tloga se re laetšša gabotse gore mohlapologo ke moroto wa mosadi, e sego wa ngwana goba wa monna.

Tšhomišompe ye ya seka sa mohlapologo e kwagala kudu mo diyalemoyeng – moo diboledi di se šomiššago di sa hlokomele gore di ra monna goba mosadi naa, tšona di leka fela go bebofatšša polelo.

Lehu

- Go tšewa ke phiri - Ke go hlokofala.

Seka se ga se sa šomiššwa gabotse ka mokgwa wo se hlolegilego ka gona. Kgale lehu le be le dirwa sephiri se segolo. Bana ba be ba fihlelwa taba ya lehu; ke ka lebaka leo ba bagolo ba bego ba re motho o tšerwe ke phiri bošego.

Phiri e be e le, le gonabjale e sa le phoofolo ya go se ratege, ya go ja dinku tša batho bošego. Bjale lehu le lona ga le ratege; ke ka lebaka leo le swantšhwago le phiri. Se se re laetša gore bana ba kgale ba be ba tlwaeditšwe go kgolwa ge go thwe motho o tšerwe ke phiri. Se ke nnete ka gore bana ga ba šale ba botšiša gore semangmang o kae. Ba tshepa taba ya gore o tšerwe ke phiri gomme e ka se sa mmušetša go bona.

Bophelo bo fetoga le mekgwa ya go phela ka lebaka la mengwaga ye e šutelelanago. Mengwaga ya lehono, ka lebaka la thuto ye bana ba e anyago, go a dumelelwa gore bana ba bontšhwe molwetši yo a bakwago le badimo, ešita le yo a hlokofetšego. Se se re laetša gore lehu ga e sa le sephiri. Ka fao, yo a šomišago seka se 'go tšewa ke phiri', o se šomiša mabakeng ao e sego a maleba. Taba ye e re tliša tabeng ya go bitša banna ba go epa lebitla, gore ke diphiri.

Bogologolo go be go ila gore bana ba bone setopo goba ba dire se sengwe sa go amana le lehu. Go be go dumelwa gore go bona mohu le go ya mailong go ka ama bao ba phelago, moyeng le mebeleng. Ke ka lebaka leo re nago le taba ya makgoma. Ba bangwe ba tlala dimpa, ba bangwe go thwe ba a šilafala, gomme ba dira bjalo ka mekgwa ye mentši. Go tloša makgoma go thwe motho o swanetše go sotla matlakala a mohlare wa mosehla.

Bana ba bannyane ba rutwa setšo sa Bodikela le mekgwa ya sona ya go phela; ke ka fao dika tša maleba di šomišwago bošaedi goba di bonalago eke ga di sa šomišwa. Ga ba sa tseba gore motho ge a hlokofetše ba be ba re o tšerwe ke phiri. Le setsebi Rakoma (1955:26-27) se hlaloša taba ya lehu ka bophara le bopepetla, se re:

Phoofolo yeo ba rego ke phiri e be e tšhabega gagolo ka baka la bošoro bja yona bja go tsatsela batho, gomme e rwale motho a sa ile ka boroko, e be ke gona ge e tsene naye bjangbotala.

Rakoma (1955:28) o tšwela pele, gomme o bolela ka phiri le badimo ba kwena. O re phiri yeo e bego e rwala batho e ba iša badimong e be e na le maatla kudu, gomme e kgona go rwala motho le malao a gagwe. Lebaka le legolo la gore phiri e rwale batho bošego ke gore ba be ba robala ntle, lapeng. Lebaka ke gore ba be ba tšhaba phišo ka mengwakong, kudu ka nako ya selemo. Taba ye ebile e na le nonwane. Ke ya mošemane yoo a ilego a hloka tsebe a robala ntle le ge batswadi ba gagwe ba be ba mo ganetša. Ka nnete ka letšatši le lengwe maganagobotšwa o ile a robala lwaleng, gomme a wela dikomeng a re dikoma ke tšabo. Phiri e bile ya phophiša le mare ge e

ekwa monkgo wa nama ya mošemane ge e batamela moo a robetšego. Phiri e napile ya mo re hlathoo! ya mo atha, ya subelela le yena sethokgweng. Mošemane yoo o ile a phološwa ke bohlale bja gagwe.

Mohu go ya ka setšo, o phuthwa maoto le matsogo tše ekego ke motho a tsorame. Go dirwa bjalo ka gore go na le tumelo ya gore o tliio tsoga ka morago ga lebaka, gomme a selele kua le kua, tulong ya Badimokgolong. O tla fihla sehlopheng sa badimo mo go tla opelwago dikoša ka megobo ye megolo. Ke ka fao go nago le seka se:

- Go ya bohunamatolo

Bjalo ka ge go boletšwe, kgale bahu ba be ba hunwa matolo ka kholofelo ya gore ka tšatši la mafelelo, ba tlo tsoga. Ka mantšu a mangwe, ba dutše komana madulaabapile. Matšatši a, bahu ga ba sa hunwa matolo, ba bolokwa ba kaname ka lepokising la bahu. Ka mantšu a mangwe, ga go sa dumelwa gore go tla tsogwa, goba tsebo ke gore go tsoga moya, e sego nama. Bjale ge re re mohu o ile bohunamatolo re makatša bafsa, ka gore ga ba tsebe mokgwa wo wa go boloka.

Tswalo le pelego ya ngwana

- Go tsenela/hlapela ngwana – Go dira bošaedi ka go hlokomologa diila tša go šireletša ngwana / lesea.

Seka se se be se šomišwa kudu kgale mola go sa hlokometšwe diila. Mmagolesea o be a sa ralokele thobalanong a sa nyantšha ngwana. Ge yo mongwe a be a ka hlolega, yo wa lesea o be a ka se phele botse, gomme ba re o tsenetšwe. A ke mathomo a serathana.

Gape molwetši goba moimana o be a sa tsene ka ntlong ya lesea. Ge a ka dira bjalo, lesea le be le tla akgega, gomme la lwala. Matšatši a ga go sa le bjalo ka ge bana ba bantši ba sa nyantšhwe. Baimana ba go šoma le maokelong ba swara masea.

Bogologolo batho ba be ba tiiša tlhomphe ya bona bophelong ka go hlokomela diila goba diaila. Lesea e be e le se sengwe sa diphedi tše di hlompšhago kudu. Mohlala: Moimana o be a sa swanela go latswa goba go gora sebjana sa lesea sa go jela. Tatagolesea ga a swanela go robala le basadi ba bangwe ka ntle goba yena

mmagwengwana ga a swanela. Ge ba ka dira bjalo lesea le a sosofala, la se gole gabotse. Ka moo go lego lesea ga go tsenatsenwe kudu ge le sešo la wa kalana.

Ka mabaka a, re na le taba ya lepheko/go phekaretša. Ka gae, monyakong/seferong sa ka moo motswetši a lego gona, go be go bewa kota/lepheko bjalo ka seka. Lepheko leo le be le sa tabogwe. Batho ba be ba tseba gore ba swanetše go tsena ka fao ka go neneketša.

Bakgekolo ba be ba rata go kukela lesea godimo ba le hlaletša. Go dira bjalo ba be ba rata go kwa gore lesea le bofefo naa. Ge go le bjalo ke gore lesea le a tsenelwa.

- Go ntšhetšwa ntle - Go tšwa ka ntlong ga lesea morago ga dikgwedi tše tharo.

Pele a fetša dikgwedi tše di ka bago tše tharo, ngwana o be a sa ntšhetšwe ntle ka mabaka a mantši a diila. Batho ba matšatši a ga ba sa šala diila morago. Ngwana o re go belegwa, mmagwe a se mo nyantšhe; a mo tlogela dikolong tša bana; a kopana le bana le batho ba go fapafapana; bjalobjalo, ntle le go tšhaba gore a ka tsenelwa. Ka mantšu a mangwe, seka se ga e sa le sa maleba, gobane diila tše di sepelago le sona ga di sa latelwa.

- Go ntšha ngwana bodibeng - Go belega leseana.

Kgale ge ngwana a be a belegwe ba be ba re o ntšhitšwe bodibeng. Seo se be se bolelwa ka ge pelego e be e le sephiri, le bana/bafsa ba sa tsebe ge ngwana a hlolega ka mpeng ya mmagwe.

Ge a belega mma o be a thušwa ke bakgekolo ka ngwakong, sephiring. Bjale ge seka se se šomišwa matšatši a ga se šomišwe botse ka ge go se sa na go fihlela bana gore lesea le tšwa kae. Bana ba tseba nnete ya gore ge mma a imile, go tla fihla nako ya gore a ye bookelong go humana ngwana. Ke mo re hwetšago polelo ya gore lesea le a rekwa goba go reka ngwana/mpua.

- Go amuša borole - Go godišwa ka tshwanelo, ka mokgwa wa go fepša ka letswela la motswadi lebaka le letelele. (Mokgwa wa Sesotho wa go godiša ngwana go fihlela a gotše gabotse pele a ka kgopelelwa moratho)

Masea ga a sa amušwa matswele kudu, eupša a amušwa ditami ka ge sebjalebja se tšile le mafsi ao a dirilwego ka lerole a go nyaka go swana le a mmagolesea. Se sengwe ke gore masea ga a sa amušwa nako ye telele ya go lekana ngwaga ka ge

bomme ba bantši ba šoma. Ka gona, seka se ga e sa le sa maleba ka gore bontši bja bana ga bo sa amušwa matswele a bommaona (borole). Le ge a ka amušwa bontši ba ba tshweša ka pela ka lebaka la go kitimela go dira ba bangwe goba gona go phaka bokgola (go belega e sa le nako motho a ikhutša).

Kotlo ya bana

Go hlabologa ga dinaga le phetogo ya maphelo a batho dinageng tša go fapana, go bolaile kotlo ya thupa kudu ka dikolong tša Afrika-Borwa. Ka ge bana le bona ba abetšwe tokologo go bile le molao wa go tsupela thupa ka morago ga 1994. South African School's Act 84 of 1996 section 10 (1) e re:

No person may administer corporal punishment at a school to a learner.

Bohle batho ba kwešiša gore ka ge ngwana le yena a rutwa ditokelo tša gagwe le maikarabelo, ge a sentše o tla boledišwa, gomme a fa mabaka a maleba a tšeo a di dirilego /sentšego. Ka go realo, ga go sa latelwa seema sa Babašweu: '*Spare the rod and spoil the child.*' Le segagešo se na le mmolelwana wo:

- Thupa e tšwile morabeng - Go otlala bašemane ka lebaka la ge ba lesa diruiwa di tsena ka mašemong a batho.

Mmolelwana wo o šomišwa bošaedi ka ge o sa kgethe, o lebanya bohle bašemane le basetsana. Tlhologong ya wona, go be go bolelwa ka bašemane bao ba dišago, gomme ka nako ya lehlabula, ba swanetše go hlokomela gore diruiwa di se senyetše batho ka mašemong. Bjale le ka phapošeng ya dithuto, o tla kwa morutiši a re: ke tla le betha ge le sa ithute, gape thupa e tšwile morabeng.

Ditaba tše ka moka di tiišetša, le go kgala tšhomišompe ya mmolelwana wo: thupa e tšwile morabeng. Gape, ka lebaka la go tsupelwa ga molao wa kotlo ka thupa napile mmolelwana wo ga o sa šoma.

Go robala

- Go robala ka dikhuru
- Go robala ka matolo

Dika tše di hlaloša taba e tee, e lego go robala motho a se na mosadi, a nnoši, e le kgope goba ge a nyetše, mosadi wa gagwe a se gona. Ge e le gore o gona, gona monna yoo ke moeng, gomme o robaditšwe a se na molekani.

Moo seka se se šaetšwago gona ke ge motho wa mosadi a bolela gore o robetše ka matolo a se na motho wa monna. Mosadi re ka mpane ra re o robetše a ikgonere a se na molekane, go na le gore re re o robetše ka dikhuru. Monna a ka robala ka dikhuru ge a se a fetše go nyala, mohlomongwe a etile ga gabomosetsana. Matšatši a seka se ga se sa tsebja le go šomišwa kudu ka ge thobalano e etišitšwe pele kudu pele batho ba ka nyalana.

Ke monna fela yo a ka robalago ka dikhuru, e sego mosadi.

5.3 Thumo

Dika, bjalo ka diripa tše bohlokwa tša polelo, di be di šomišwa ka tshwanelo bogologolo ebile di šomišetšwa maemo ao di hlolegilego ka lebaka la ona. Go fa mohlala, bašemane ba be ba rutwa go hlaba thedi e le go itlwaetša go hlompha botatagobona kgorong. Matšatši a ga go sa na mošemane yo a rutwago go hlaba thedi, kudu ka gobane go na le ditulo, gomme ba dula go tšona ba le ka dikhitšhining (moraleng). Le go dika go bjalo, batho ga ba sa tseba gore seka sefe se ka šomišwa kae, le gona ke mang, neng. Tšhomišobošaedi ya dika e ahlaahlilwe ka botlalo kgaolong ye.

KGAOLO YA 6

Thumokakaretšo

6.1 Kakaretšo

Dika, bjalo ka mebolelwana ye mengwe ya setšo, di be di dirišwa ka maikemišetšo a go natlafatša polelo. Matšatši a bolehono, kudu ka morago ga tokologo, dika ga di sa šomišwa kudu. Ge di šomišwa nako ye nngwe di a fošagala. Nyakišišo ye e hlamilwe ka matseno ao go ona go hlalošwago bohlokwa bja dika le mathata ao batho ba itemogelago ona polelong.

Kgaolong ya pele go hlalošitšwe tše ditsebi tše dingwe di di bolelago mabapi le dika. Gape monyakišiši o hlalošitše maikemišetšo a gagwe, e lego go hlohleletša batho go nyakišiša, go kwešiša le go kgona go šomiša dika.

Kgaolo ya bobedi e hlaloša ka bophara gore naa gabotse seka goba dika eng. Tlhalošo ye e tseneletšego e dirilwe, gomme bangwadi ba go fapafapana ba dipolelo tša mehuta ba tsopotšwe. Dinyakišišo di re hlalošetša ka ditlhalošišo tša dika gore dika, ka ge di hlolegile bogologolo, di be di ruta ditšhaba mekgwa ya bophelo, di eletša ebile di kgalemela. Nnete ya pepeneneng ke gore di theilwe godimo ga mekgwa ya go phela, leleme la batho, dišomišwa bjalo ka dibjana, diaparo, diruiwa, diphoofolo, dijo, bjalobjalo.

Tlhalošo ye e loilego e dirilwe ya gore naa dika di bopegile bjang. Ee, di ithekgile ka lediri leo le hlalošago tše di dirwago. Diripa tša seka tše di hlalošitšwego ka bophara le bopepetla di šikere leno le tlhalošo yeo e khutilego. Ke nnete bašomiši ba dika ba swanetše go di šomiša ba di nwele moro gore go be le kwešišano, lethabo le šebešebe bathong.

Dika tša mehutahuta di šikere monontšha wa go ba le pheteletšo ya polelo le maatlakgogedi. Dikapolelo tša go swana le tshwantšhišo, phefelo le tše dingwe di natefiša dipolelo go akeretšwa le ya Sesotho sa Leboa. Kgaolo ye ya boraro e hlaloša ka mokgwa woo dikapolelo ka go dika di tšweletšago swantšhokgopolo ka gona. Monyakišiši o šomišitše mekgwa ya go fapana ya go hlaloša tšhomišo ya dika gore di kwešišege. Gape o leka go bjala lerato le moya wo mobotse wa go tšea dika bjalo ka seripa se bohlokwa sa polelo. Batho bohle ba hlohloletšwa go ithuta tšhomišo ya dika gore go be bonolo go boledišana le go kwešišana le ba bangwe.

Kgaolo ya bone yona e ala tšhomišo le kgodišo ya dika tša Sesotho sa Leboa. Ka ge dika di ikokotletše ka bophelo bja batho, re kwešiša gore di ama mabaka a go swana le lenyalo, pelego, bophelo dikgorong, phedišano bjalobjalo. Tšhomišo ye e hlalositšwe gabotse go fahlelwa ka mabaka le kalo ya ditaba go ka ya bangwadi ba go fapafapana le dipolelo tša bona. Tlhalošo ye e emere todi ya dinose, e lego motswako wa polelo, diema, direto le dikošana. Kgaolo ye e na le dikamano tlhalošong ya tšhomišo ya dika. Go fa mohlala, meetse a amantšhwa le bophelo. Kamano ye re e humana go tlhalošo ya dika seripeng sa kwešišo ya pelego.

Babadi ba lemošwa bohlokwa bja tšhomišo ya dika. Dika di hlolegile bogologolo, eupša di sa aga ditšhaba. Di a ruta, di a eletša ebile di kgala bobodu, bošaedi, bonokwane le go hloka botshepegi. Tše dingwe di lemoša batho phapano gare ga bophelo bja batho ba kgale le bja ba matsatši a. Ba fapana ka lebaka la phetogo ye e tšilego le tlhabologo le dišomišwa tša yona. Ka lebaka la go hloka kwešišo le lehono batho ba bangwe ba sa šomiša seka sa ‘go tšewa ke phiri’. Seka se se be se šoma kudu kgale mola lehu e sa le sephiri se segolo. Taba ye e re išitše tabeng ya tšhomišo le tsebo ya diila.

Bohlokwa bja tlhokomelo le tšhomišo ya diila le bjona bo adilwe. Diila di ka gare ga dika; ka fao, monyakišiši o hlalošitše bohlokwa bja tšona le gore batho ba swanetše go di šomišwa, kudu ba matsatši a. Mongwadi o hlaloša bothata le kotsi ya go hlokomologa tšhomišo ya diila.

Kgaolo ya bohlanano e hlaloša tšhomišompe ya dika. Bošaedi bo tšwelela ge dika di šomišwa mafelong ao a fošagetšego. Mohlala, motho ga a swanela gore o ya go fahla magotlo mola a eya go ntšha meetse ka ntlwaneng. Taba ye nngwe ke gore batho ga ba hlokomele, ba bangwe ba šomiša dika tša go lebana basadi mo banneng. Mohlala, go hlapologa. Se se re laetša gore ge re ka hlokomela, re ka ipshina ka go šomiša dika, gomme polelo ya rena ya ba ye e nonnengo.

6.2 Ditšhišinyo

- Lenaneothuto a le akaretše dika le diema go tloga mefatong ya tlase go fihla go ya godimo.
- Barutiši a ba be le kgahlego thutong ya dika le diema tša Sesotho sa Leboa.

- Ge go kgonega, batswadi a ba rute bana ba bona tšhomišo ya dika ka go di šomiša bona ka bobona.

METHOPO

Akmajian, Adrin., Richard, A. Demers and Robert, M. Hamish. 1987. *Linguistics: An introduction to language and communication*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Chokoe, Sekgaila J. 1995. *Ke Bophelo*. Johannesburg: Heinemann Publishers.

Grobler G.M.M., Kotsane, S.J., Makopo, S.A., Mamabolo, A.M., Matsapola, P.W., Moganedi, A.B., Mokoko, M.S. & Phala, N. I. 1989. *Mahube*. Pretoria: Via Afrika.

Guma, S.M. 1977. *The Form, Content and Technique of Traditional Literature in Southern Sotho*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Henry, Carl F.H. 1993. *God and culture*. Michican: William B. Eerdmans Publishing Company.

Hornby, A.S. 1974. *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press.

Kgobe, D.M. 1998. *Makgolo o mpoditše*. Pietersburg: Nam Publishers.

Lemekoana, J.M. & Maibelo, J.R. 1998: *Tša Borena*. Pretoria: Palm Publishers.

Lombard, D. P., Van Wyk, E.B. and Mokgokong, P.C. 1985. Introduction to the Grammar of Northern Sotho. Pretoria: J.L. van Schaik.

Maebela-Mohlala, H.M. 1987. *Kgetidi tša Meropa*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Mangoale, P. 2004. *Reflections of Gender Inequalities and Stereotypes in the Northern Sotho Proverbs*. Unpublished Doctoral Thesis, Sovenga: University of Limpopo.

Mashabela, P.H.D. 1979. *Theme and Expression in Matsepe's Poetry*. Unpublished Masters Thesis, Sovenga: University of the North.

Masola, I.S. 1988. *Bohwa bja Rena*. Pietermaritzburg: Palm Publishers.

Matlala, W.T. 1966. *Montshepetsabošego*. King Williams town: Better Books.

Matsepe, O.K. 1963. *Lešitaphiri*. Pretoria: J.L. Van Schaik.

Molokomme, E.J.M. 1990. *Setsentsere*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Mönnig, H.O. 1967. *The Pedi*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Mothemela, M.F. 2007. *Dika tša Segagešo ke Pitša ya Setšo: Tshakaseko ye e tseneletšego*. Lengwalo la Onase la go se phatlalatšwe, Sovenga: University of Limpopo.

Muloiwa, N.D. 1985. *The Idiom in Venda*. Goodwood: Via Afrika Limited.

Nokaneng, M. nd. *Segagešo*. Goodwood: Via Afrika Limited.

Nokaneng, M.B & Louwrens, L.J. 1997. *Segagešo*. Pretoria: Via Afrika.

Ntsanwisi, H.W.E. 1965. *The Idiom in Tsonga: A Descriptive Study*. Unpublished MA dissertation, Sovenga: University of the North.

Qualls, C.D., Treaster, B., Blood, G.N. and Hammer, C.S. 2003. Lexicalization of Idioms in Urban Fifth Graders. *Journal of Communication Disorders*, 36:245-261.

Rakoma, J.R.D. 1955. *Mathakgoleng Gabohlogokgolo*. Pretoria: J.L Van Schaik.

Rakoma, J.R.D. 1979. *Marema ka Dika tša Sesotho sa Leboa*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Selowa, P.P. & Lebopa, G.M. 1997. *O mo hweditše*. Pietersburg: Nam Publishers.

Sepudumo, M.L. 1998. *Dikoša tša Bale, Nyakišišo ya Pulamadibogo*. Lengwalo la Onase la go se phatlalatšwe, Sovenga: University of Limpopo.

Serudu, M.S., Grobler, G.M.M. & Kgobe, D.M. 1989. *Guide NSA-/1 UNISA*. Pretoria: UNISA.

Skwire, D. and Beam Frances Chitwood. 1985. *Student's Book of College English*. USA: MacMillan Company.

South African School's Act 84 of 1996

Storey, John. 1997. *Cultural Theory and Popular Culture*. Athens: The University of Georgia Press.

Taylor, Sir Edward Burnett. 1873. *Primitive Culture*. London: John Murry Publishing Company.

Tseke, N., Nkomo P., Makobe B. & Nkadimeng, N. 1998: *Tša re Sehlako tša Seanatheto*. Pretoria: Jakaranda Printers.